

LODE WILS 95

KEVIN ABSILLIS

VUILE LUC, RARE MARUS EN EEN GEPLUIMDE REKEL

VRIEND- EN VIJANDSCHAP
IN TIJDEN VAN ACTIVISME

Op 17 mei 1916 verscheen de eerste officiële reactie op Paul van Ostaijens debuutbundel *Music-Hall*. In de annalen van de Nederlandstalige letteren signaleert die titel nu, meer dan honderd jaar later, de entree van een grote vernieuwer.¹ Toen, in het derde jaar van de Grote Oorlog, diende *Music-Hall* zich echter aan als een thematisch en technisch verrassende, maar voorts niet al te opzienbarende verzameling verzen van een twintigjarige Antwerpse stadsklerk. De burgerlijke stand kende hem als Leopoldus (Pol) van Ostayen, maar bij literaire aangelegenheden wenste de dichter voortaan als Paul door het leven te gaan.² Volgens de titelpagina van zijn debuut, dat enkele weken eerder bij Gust Janssens van de persen was gerold, spelde Paul zijn familienaam wel nog gewoon met een 'y' en niet met 'ij' zoals hij later zou gaan doen.

Die allereerste bespreking van *Music-Hall* verscheen in het Antwerpse dagblad *Het Vlaamsche Nieuws*, en preciezer nog in de vaste rubriek 'iets voor iederen dag'. Ze was ingedikt met voorbehoud, maar finaal overheerste een toon van clementie en verwelkoming. Zoals elke bijdrage in de rubriek 'iets voor iederen dag' was ook deze ondertekend met "Luc".³ Dat was een dekmantel die intussen aan doeltreffendheid

1 Vgl.: "[1916] wordt in veel Nederlandse literatuurgeschiedenissen beschouwd als een belangrijk jaar, zelfs als een keerpunt in de literatuur. Het is een gecanoniseerd breukmoment midden in de oorlog, het jaar waarin de avant-garde, ook in de Lage Landen, voet aan de grond zou krijgen. Dit was het jaar dat Paul van Ostaijens, de grootste vernieuwer van de Nederlandse poëzie (...) debuteerde met zijn bundel *Music Hall*." J. Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*, Amsterdam, 2015, p. 429.

2 M. de Ridder, *Paul van Ostaijens. De dichter die de wereld wilde veranderen*, Amsterdam-Antwerpen, 2023, pp. 388-390.

3 Luc [= Raf Verhulst], iets voor iederen dag. Over twee boeken pas verschenen, in: *Het*

had ingeboet. In het bezette Antwerpen was het namelijk niet lang geheim gebleven dat de afwisselend satirische, ludieke, opruiende en informatieve rubriek werd bijgehouden door Raf Verhulst. Deze voor de oorlog gevierde auteur had halverwege 1915 voor de collaboratie gekozen en leefde zich sindsdien in *Het Vlaamsche Nieuws* helemaal uit als de roepstoeter van een pro-Duits activisme. Vanaf 19 september 1916 zou de hoofding van de Antwerpse krant Verhulst expliciet vermelden als “afgevaardigde van den opstelraad” naast de namen van August Borms en Albert Van den Brande, zijn medestanders van het eerste uur.

Raf Verhulsts aanwezigheid in het leven van Van Ostaijen hield niet op bij zijn bespreking van *Music-Hall*. Er zijn aanwijzingen dat de vijftigjarige schrijver een rol als mentor ambieerde, meer in politieke dan in artistieke zin. Van Ostaijen, zo al niet geneigd om aan iemands handje te gaan lopen, had in literair opzicht weinig gemeen met Verhulst – al vroeg aangetrokken tot experiment ging hij zijn voorbeelden elders zoeken, bij voorkeur in het buitenland. Politiek zaten de stadsgenoten evenmin meteen op één lijn. Van Ostaijen presenteerde zich graag als een socialistische flamingant en internationalist en verzette zich voor alles tegen de burgerlijke orde. Die opstelling moet Verhulst, echtgenoot, vader, vrijmetselaar, notabele schrijver en aan titulatuur gehechte docent, nogal studentikoos hebben toegeschenen. Maar achter de pose van de jongeman vermoedde hij raakvlakken.

Van zijn kant wees Van Ostaijen een oudere, invloedrijke, tijdens de bezetting zelfs ronduit machtige suikeroom niet zomaar af. In de laatste oorlogsjaren zouden hun meningsverschillen bijkomstig blijken en in geen geval beletten dat Verhulst en Van Ostaijen in het activistische web rond August Borms samen opereerden op de binnenste draden. Tegen 1918 waren beiden bereid om onder de leiding van Borms de Vlaamse onafhankelijkheid gewapenderhand af te dwingen middels knokploegen, een Vlaamse rijkswacht en eigen militaire regimenten. Deze regimenten zouden worden samengesteld uit bereidwillige Vlaamse soldaten die door de Duitsers krijgsgevangen waren genomen en men hoopte dat desertie aan het IJzerfront de rangen verder zou versterken.⁴

Nadat de volksraadpleging over de Vlaamse zelfstandigheid in de Antwerpse Handelsbeurs op zondag 3 februari 1918 was uitgedraaid op een “*debacle*”,⁵ en activisten in de straten van de stad waren bespot, bedreigd en afgerost, waren Verhulst en Van Ostaijen bovendien betrokken bij het doorseinen van tegenbetogers aan de Duitsers. En dat waren heus niet allemaal franskiljons. Het ging wellicht zelfs overwegend om Nederlandstalige Antwerpenaren, niet zelden flaminganten die het activisme

Vlaamsche Nieuws, 17 mei 1916.

4 Luc [= Raf Verhulst], iets voor iedereen dag. Vlamingen, abonneert U, 't is uw plicht en 't is uw voordeel!, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 18 december 1917.

5 L. Wils, *Onverfranst, onverduits? Flamenpolitik, Activisme, Frontbeweging*, Kalmthout, 2014, p. 273.

om principiële en pragmatische motieven hadden afgewezen. Als het activisme in 1915 nog zou zijn begonnen ter behartiging van breed gedragen Vlaamse eisen, dan maakte de nasleep van 3 februari 1918 duidelijk dat het als project was bezweken voor de autoritaire verleiding en de onverzoenlijke cultus van het eigen gelijk.

Het viel te voorspellen dat collaborateurs na de Duitse aftocht een gepeperde rekening te wachten stond. Van Ostaijen was bijvoorbeeld al tijdens de oorlog bedreigd. Nadat hij op 16 september 1917 was gearresteerd vanwege straatprotest tegen kardinaal Désiré-Joseph Mercier, had een anonieme briefschrijver Hendrik van Ostayen beschimpt als de vader van door de Duitsers betaald “*schoelie*”. In het briefje stond nog dat Van Ostayen junior er zeker van mocht zijn: hij was “*angeteekend*” en zal “*van ons tien dubbel betaeld worden*”.⁶ De spelling was verre van feilloos, maar de boodschap liet aan duidelijkheid niets te wensen over.⁷ De nog veel meer in de kijker lopende Verhulst ontving ongetwijfeld soortgelijke bedreigingen, indien niet via anonieme kattenbelletjes, dan gewoon in de vorm van verwensingen op straat.

Kortom, zodra de Duitse nederlaag na de zomer van 1918 vast leek te staan, pakten donkere wolken zich samen boven de hoofden van de publieke activisten. Zelfs wie aan de volkswoede zou kunnen ontsnappen, liep nog altijd het risico op berechting. De regering in ballingschap had vanaf 1916 besluitwetten uitgevaardigd die de bestrafing van collaboratie en onvaderlandse propaganda mogelijk maakten. De juridische consequenties zouden de levens van activisten nog veel langduriger kunnen achtervolgen. In tegenstelling tot hun kameraad August Borms, die onderdook in het Brusselse maar op 8 februari 1919 werd gearresteerd en tien jaar in een cel zou doorbrengen,⁸ sloegen Verhulst en Van Ostaijen op de vlucht. Zo konden ze hun straf ontlopen.

Of Verhulst en Van Ostaijen na november 1918 nog contact hadden, is niet bekend, maar de vriendschap werd nooit verloochend. Enkele dagen nadat Van Ostaijen op 18 maart 1928 in een Waals sanatorium aan tuberculose overleed, bekende Verhulst zijn “*diep hartzeer*” aan de vader van de afgestorvene.⁹ En toen eind 1933 de nagedachtenis van de postuum almaar meer geapprecieerde dichter besmeurd dreigde te worden door onthullingen over diens oorlogsverleden, zette Verhulst alles in het werk om die onthullingen de kop in te drukken. Alsof de oorlog nooit was opgehouden draaide hij daarbij zijn hand niet om voor leugens en intimidatie.

6 Geciteerd in M. de Ridder, *Paul van Ostaijen [...]*, p. 466.

7 Overigens figureerde de naam van Van Ostaijen in een lijst van “*verraders en stormkoppen*” die op 31 oktober 1916 werd opgenomen in het in Den Haag gepubliceerde *Belgisch dagblad*. De aanleiding was zijn steunbetuiging aan de vernederlandse hogeschool in Gent.

8 C. Van Everbroeck, *August Borms. Zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie*, Antwerpen, 2005, p. 130.

9 Letterenhuis, archief Paul van Ostaijen, O 3945/B5: brief van R. Verhulst aan H. van Ostayen, d.d. 25 maart 1928.

August Borms fabuleerde niet toen hij Verhulst prees als de ontdekker en promotor van “de baanbrekende gedichten van Paul van Ostayen”.¹⁰ Wel overdreef hij. Hoewel Verhulst in *Het Vlaamsche Nieuws* in oktober 1918 ook *Het sienjaal* lof toezwaaide en toen zonder enig voorbehoud erkende dat een “groot dichter” was opgestaan,¹¹ volgde Van Ostaijens doorbraak later, eigenlijk pas postuum. Het zou eveneens wat ver gaan om Verhulsts bespreking van *Music-Hall* in mei 1916 te betitelen als ‘*the beginning of a beautiful friendship*’, aangezien er na de oorlog weinig contact was. Toch loont het de moeite om de relatie tussen Van Ostaijen en de dertig jaar oudere Verhulst te reconstrueren. Het is een geschiedenis die de geboorte, de werking en de dóórwerking van het activisme van binnenuit belicht.

VUILE LUC

In tegenstelling tot Paul van Ostaijen liet zijn eerste publieke criticus nauwelijks sporen na in de literatuurgeschiedenis. In *Bloed en rozen* noemt Jacqueline Bel Raf Verhulst ternauwernood één keer, terloops als de vervaardiger van toneel van traditionele snit.¹² In datzelfde imposante naslagwerk kun je Van Ostaijen aantreffen op meer dan zeventig bladzijden. Toen Verhulst zich op 17 mei 1916 in *Het Vlaamsche Nieuws* over *Music-Hall* boog, waren de verhoudingen evenwel nog omgekeerd. Terwijl de onbekende twintigjarige debutant nog alles te bewijzen had, stond de criticus al lang en breed bekend als een vooraanstaand literator.

Na voortijdig afgebroken studies geneeskunde in Leuven en Gent werkte Verhulst zich op eigen kracht op in de journalistiek. Onder het pseudoniem Koen Ravestein brak hij door in *Het Laatste Nieuws* als de leverancier van zogenaamd ‘mengelwerk’, populaire vervolgh verhalen die de lezers soms vele maanden lang vermaakten. Eén feuilleton handelend over de sympathieke landlopers Robert en Bertrand bleek bijzonder succesvol en vormde meer dan een halve eeuw later nog de inspiratie voor de bekende stripreeks van Willy Vandersteen. Als Ravestein schreef hij ook over de seriemoordenaar Jack the Ripper, die destijds tot ver buiten Londen lezers aan het huiveren bracht.¹³ Later wurmde Verhulst zich met serieuzere genres op het voorplan als librettist, dichter en toneelauteur. In het eerste decennium van de twintigste eeuw mocht hij zelfs twee keer na elkaar de Staatsprijs voor toneelletterkunde in ontvangst nemen en in 1907 was hij op grond van zijn artistieke verdiensten aangesteld als do-

10 A. Borms, *Kameradschaft*, in: R.P. Oszwald, *Deutsch-Niederländische Symphonie*, Wolfshagen, 1937, pp. 214-225 (p. 217).

11 Luc [= Raf Verhulst], iets voor iederen dag. *Het sienjaal* door Paul van Ostayen, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 17 oktober 1918.

12 J. Bel, *Bloed en rozen* [...], p. 317.

13 Over Verhulst als auteur van mengelwerk en over de bronnen van Ravesteins verhalen over Robert en Bertrand in het bijzonder, zie D. De Laet, *Het ware verhaal van Robert & Bertrand. De parasitaire kringloop of vagebonden in Vlaamse letteren*, Gent, 2022.

cent Nederlandse letterkunde aan het Koninklijk Conservatorium in Antwerpen. Hij genoot er de status van *“poet laureate”*.¹⁴

Verhulst combineerde zijn lesopdracht met een betrekking bij de stad Antwerpen. Al in mei 1902 was hij als klerk aangesteld in het stadsarchief. Door het grote werkverzuim en aanslepende conflicten met de stadsarchivaris F. Jos Van den Branden werd Verhulst nauwelijks een jaar later al overgeplaatst naar de Volksbibliotheek, de voorloper van de openbare bibliotheek die toen gelegen was in de Blindestraat. Of de ambtenaar zijn verantwoordelijkheden daar beter behartigde, is echter zeer de vraag. Meerdere getuigen houden vol dat Verhulst vrijwel alleen kwam opdagen om zijn loon te innen.¹⁵ De stedelijke overheid kneep een oogje dicht:

*“De burgemeester, wie men op de voortdurende afwezigheid van Verhulst had opmerkzaam gemaakt, wou vernemen wat dat heerschap eigenlijk uitrichtte. Zijn kabinetschef zei dat onze Rafaël, net zoals zijn naamgenoot uit de Renaissance, in zijn genre, een soort genie heette te zijn. En een genie, niet waar, laat men liefst ongemoeid.”*¹⁶

Waarheidsgetrouw of flink aangedikt, zulke verhalen bevestigden wel de opvatting dat ‘werken aan de stad’ een van stress en inspanning gevrijwaarde loopbaan verzekerde die voldoende ruimte liet voor artistieke projecten buiten en kennelijk soms zelfs binnen de uren. De stedelijke administratie en de bibliotheken oefenden daadwerkelijk een magnetische kracht uit op schrijvers en componisten. Ook de literair begaafde schoolverlater Paul van Ostaijen zou in oktober 1913 solliciteren bij de stad en er enkele maanden later emplot vinden.¹⁷

Verhulst zou in dienst van de stad blijven tot 18 mei 1917, de dag waarop hij zijn ontslag aanbood nadat hij, zoals hij het in een brief aan de Antwerpse burgemeester Jan De Vos formuleerde, *“tot een ander ambt in Staats-middenbestuur [werd] geroepen”*.¹⁸ Dat was een omfloerste manier om te verwijzen naar zijn nieuwe functie als gecoöpteerd lid van de Raad van Vlaanderen. Op 13 juni 1917 werd Verhulst aangesteld als directeur op het ministerie van Kunsten en Wetenschappen, een baan die ruim drie keer meer opracht dan zijn werk in de bibliotheek.¹⁹

14 M. Gijssen, *Verzameld Werk 5*, Amsterdam-Den Haag, 1977, p. 109.

15 Vgl. M. Gijssen, *Verzameld Werk 5* [...], p. 109; Letterenhuis, archief Ary Delen, D295/H30: A. Delen, *“Laat ik nu denken hoe dat alles was. Herinneringen uit de jungle van kunst, letteren en politiek (1894-1955)”*, ongepubliceerd typoscript, p. 41; F. Francken, *Silhouetten*, Antwerpen, 1966, pp. 17-18.

16 F. Francken, *Silhouetten* [...], p. 22. Fritz Francken was het pseudoniem van Frederik Clijmans. Hij had voor de oorlog zelf voor de stedelijke administratie gewerkt.

17 Zie hierover: M. de Ridder, *Paul van Ostaijen* [...], p. 205 e.v.

18 Felixarchief, archieven stad Antwerpen, personeelsdossier R. Verhulst, 284#1550: brief van R. Verhulst aan J. De Vos, d.d. 18 mei 1917.

19 Bij de Antwerpse volksbibliotheek verdiende Verhulst 2.600 frank per jaar, als directeur op het ministerie van Kunsten en Wetenschappen 8.000 frank per jaar. Felixarchief, archieven stad Antwerpen, personeelsdossier R. Verhulst, 284#1550. Vgl. Anoniem, *Chronique judiciaire*.

Verhulst stond voor de oorlog bekend als een liberale, aan de loge verbonden flamingant van de strijdbare, maar niet onverzoenlijke soort. In 1912 schreef hij een huldedicht voor het Belgische vorstenpaar ter gelegenheid van de Blijde Intrede in Antwerpen, en toen hij op 21 oktober 1914, elf dagen na de capitulatie van Antwerpen, van start ging met het dagblad *Antwerpsche Tijdingen*, presenteerde hij zich met zijn mederedacteuren Karel Weyler en Lodewijk Mauw aan de lezers als “*Belgen, trouw aan hun vaderland*”.²⁰ Hoe Verhulst radicaliseerde vanaf eind 1914 en al in de loop van 1915 zijn vaderlandsliefde verruilde voor separatistische en germanofiele onverzettelikheden, verdient nauwkeuriger onderzoek.

Op 14 november 1914 verdween Verhulsts naam uit de hoofding van *Antwerpsche Tijdingen*. Vanaf het voorjaar van 1915 verhuurde hij zijn pen aan *Het Vlaamsche Nieuws*, de krant van Alfons Baeyens. Deze buitenechtelijke zoon van de componist Peter Benoit had voor de oorlog als correspondent gewerkt voor de liberale, door de familie Hoste uitgegeven zusterkranten *Het Laatste Nieuws* en *De Vlaamsche Gazet van Brussel*. In het najaar van 1914 voegde Baeyens op eigen houtje beide titels samen tot *Vlaamsche Gazet/Het Laatste Nieuws* en hij veroverde zo vanuit het niets een interessante positie in de Antwerpse perswereld die door de oorlog flink was dooreengeschud.

Toen Hoste vanuit Nederland verbood om zijn vooroorlogse titels nog langer te misbruiken, veranderde Baeyens in 1915 de naam van zijn krant in *Het Vlaamsche Nieuws*. Op het ogenblik dat Verhulst er de rangen kwam versterken, stond het dagblad in de praktijk al onder curatele van de Duitsers,²¹ maar was er van een consequente politieke lijn nog geen sprake. In juni 1915 ging na aanslepende spanningen met de Duitse bezetter de Antwerpse pers in staking. In deze sfeer van verwarring konden August Borms en zijn acoliet Albert Van den Brande met de zegen en nieuwe financiële toezeggingen van de Duitsers de leiding over *Het Vlaamsche Nieuws* naar zich toetrekken. Zoals Lode Wils met een voor hem minder gebruikelijke zin voor dramatiek heeft opgemerkt, bevond het duo zich thans voor de Rubicon.²² Dralen op de oever was er niet bij: Borms en Van den Brande zouden *Het Vlaamsche Nieuws* omvormen tot hét forum van het radicale activisme in Antwerpen. De openlijke collaboratie met de bezetter werd in de zomer van 1915 een feit.

Omdat hij net als zijn trouwe handlanger maar weinig perservaring had, begon Borms aan de mouw van Raf Verhulst te trekken. In hem herkende hij een bijzonder nuttige

Raf. Verhulst est condamné à mort par contumace, in: *La Nation Belge*, 1 juni 1920; Anoniem, De Raad van Vlaanderen bij verstek veroordeeld. Rafaël Verhulst ter dood veroordeeld, in: *De Standaard*, 1 juni 1920.

²⁰ K. Weyler, L. Mauw & R. Verhulst, Ons verschijnen, in: *Antwerpsche Tijdingen*, 21 oktober 1914.

²¹ B. Yaminne, *Fake news in oorlogstijd. Duitse mediamanipulatie en de Flamenpolitik (1914-1915)*, Leuven, 2021, p. 18.

²² L. Wils, *Onverfranst, onverduitsd* [...], p. 117.

pion. De tweevoudige staatsprijslaureaat was immers niet alleen een geroutineerd journalist die een breed publiek kon aanspreken, maar ook van liberale signatuur, in tegenstelling tot de klerikale Borms. De beoogde samenwerking zou de poging om een boven de partijpolitiek verheven, pluralistisch Vlaams-nationalistisch platform tot stand te brengen geloofwaardig maken.²³

Het kostte Borms weinig moeite om Verhulst te ronselen. Zijn aanwerving zou hij ook nooit hoeven te betreuren. Volgens naoorlogse berekeningen schreef Verhulst in nauwelijks drie jaar tijd minstens 734 artikelen voor het dagblad.²⁴ Lang na de oorlog zou Borms in een Duits huldealbum getuigen dat zijn vriend als “ervaren adviseur” en “inspirator” de ware “ziel” van zijn dagblad was geweest.²⁵ Ook door de jonge activisten werd Verhulst geadoreerd. Marnix Gijsen stak later niet onder stoelen of banken dat hij een van zijn “bewonderaars” was geweest. Hij noemde Verhulst “een voortreffelijk journalist, vinnig, scherp, dikwijls onweerstaanbaar geestig”²⁶ en wist zich als jonge publicist gesteund door de kansen en aanmoedigingen die hij van de redacteur van *Het Vlaamsche Nieuws* mocht ontvangen.

Als vaandeldrager van de krant die het meest opzichtig met de Duitsers heulde, werd Verhulst het mikpunt van de tegenstanders van het activisme, van het Franstalige establishment, maar ook van vele Vlamingen die de godsvrede wilden bewaren en samenwerking met de Duitsers afwezen. Over scheldtirades aan zijn adres rapporteerde hij in elk geval geregeld quasi onverschillig in *Het Vlaamsche Nieuws*. Zo kon het ook gebeuren dat zijn schuilnaam met een weinig tot eer strekkend epitheton werd uitgebreid tot ‘vuile Luc’ en dat er zelfs postkaarten werden verspreid met zijn karikatuur. Daarop is het hoofd van de “zatte poëet” getatoeëerd met het woord “verrader” en vormt zijn rondvliegend speeksel op de cafévloer de letters van *Het Vlaamsche Nieuws*.

RARE MARUS

Weinig wijst erop dat Raf Verhulst de auteur van *Music-Hall* persoonlijk kende toen hij deze debuutbundel op 17 mei 1916 in *Het Vlaamsche Nieuws* aan zijn oordeel onderwierp. Uitgesloten is het evenwel niet: Verhulst en Van Ostaijen waren allebei in dienst van de stad en begaven zich toen al in hetzelfde politieke circuit. Zo was van beider hand in het voorjaar van 1916 minstens één bijdrage verschenen in *Antwerpen Boven*, het tweewekelijkse orgaan van de Bormsmilitanten. Toch gaf Verhulst de lezers van *Het Vlaamsche Nieuws* geen biografische bijzonderheden mee omtrent de auteur van *Music-Hall*. Zijn verklaring dat “de naam van Paul van Ostayen” hem “voortaan sympa-

— 23 L. Wils, *Onverfranst, onverduist* [...], p. 116.

24 Anoniem, Assisenhof van Brabant. Nog activisten veroordeeld, in: *Gazet van Antwerpen*, 2 juni 1920.

25 A. Borms, *Kameradschaft* [...], p. 217.

26 M. Gijsen, *Verzameld Werk 5* [...], pp. 109-110.

- ^ Een tijdens de Eerste Wereldoorlog verspreide karikatuur van Raphael Verhulst alias Vuile Luc. “Luc” was de schuilnaam die de schrijver, conservatoriumdocent en journalist gebruikte in *Het Vlaamsche Nieuws*, de door de Duitsers gefinancierde krant die in het bezette Antwerpen de spreekbuis was van het radicale activisme. [Antwerpen, Leterenhuis]

*thiek [zou] blijven*²⁷ wekt evenmin de indruk van vooraf bestaande vriendschappelijke betrekkingen.

Dat Verhulst hoe dan ook een zekere afstand bewaarde tot deze proeve van lyrische vernieuwing is wel te begrijpen. Het leeftijdsverschil met het aanstormende talent behelsde maar liefst drie decennia en op artistiek gebied had hij weinig voeling met de nieuwe generatie die almaar ongeduldiger een plek in de zon opeiste. Als de auteur van *Music-Hall* naderhand een clown zou blijken te zijn of een gauw weer door nieuwe modes ingehaalde aansteller, dan kon ongefilterd enthousiasme een gevestigd criticus nog zuur opbreken. Verhulst speelde dus een beetje op veilig.

Van Ostaijen behoorde tot een generatie die al voor de oorlog doordrongen was geraakt van het verlangen naar een nieuw tijdperk. Om de dageraad van het moderne te bespoedigen, gingen jongeren zoals hij koortsachtig op zoek naar frisse esthetische opvattingen en revolutionaire politieke ideeën. Tijdens die zoektocht raakten allerhande zaadjes verspreid die in de plots ontstane en nooit stabiele oorlogscontext tot ontkieming konden komen. Van belang daarbij was ook dat deze jongeren al voor augustus 1914 een flinke dosis frustratie in zich hadden opgestapeld over de Belgische politiek, die zich in hun ogen schandalig onverschillig had getoond voor zowel sociale als Vlaamse eisen.²⁸

Men heeft het later wel eens doen voorkomen dat de zelfbewuste Van Ostaijen afknapte op Verhulsts onbegrip voor het moderne karakter van zijn lyriek en op de *“ietwat neerbuigende”* toon die zijn recensie aansloeg.²⁹ (De criticus had Van Ostaijen durven te vergelijken met *“een jong levenslustig geitje”*.) Dat is echter speculatie. Wel is er aanleiding om te geloven dat Van Ostaijen zich snel over zijn eventuele wrevel heen heeft gezet en Verhulsts bespreking van *Music-Hall* kon zien voor wat ze was: een wat voorzichtig, maar warm onthaal van een hemelbestormer die zijn gave in dienst zou kunnen stellen van de activistische strijd. Alleen al op basis van het gedicht *‘Wederkeer’*, waarin de dichter opbiechtte na een periode van afzijdigheid zijn leven opnieuw ten dienste te willen stellen van het flamingantisme, viel in Van Ostaijen een heraut voor de goede zaak te herkennen. Omgekeerd hadden patriottische lezers net zo feilloos de kleur van deze dichtbundel geïdentificeerd. Een anonieme, maar welin-

— 27 Luc [= Raf Verhulst], iets voor iedereen dag. Over twee boeken, pas verschenen, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 17 mei 1916.

28 Vgl. C. Van Everbroeck & L. Van Ypersele, *Les aKtivistes et autres Flamingoboches...*, in: X. Rousseaux & L. Van Ypersele, *La patrie crie vengeance! La répression des ‘inciviques’ Belges au sortir de la guerre 1914-1918*, Bruxelles, 2008, pp. 209-232 (p. 230). Over de vooroorlogse radicalisering van jonge kunstenaars, zie voorts o.a. M. de Ridder, *Staatsgevaarlijk! De activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren, 1912-1933*, Antwerpen, 2009; D. Vandenbroucke, *Dansen op een vulkaan*. Victor J. Brunclair: schrijver in een bewogen tijd, Antwerpen, 2013; D. Van Mol, *(Persoonlijk ben ik er niet voor). Over de moeizame doorbraak van de moderne -ismen en het ontstaan van een activistische tegentraditie in Vlaanderen, 1906-1933*, Antwerpen, 2017.

29 M. Gijsen, *Verzameld werk 5 [...]*, p. 110.

gelichte waarnemer signaleerde in een in het Frans opgestelde open brief dat *Music-Hall* “de stank van het walgelijke flamingantisme à la Jakob Borms” verspreidde.³⁰

Het is niet onaannemelijk dat Verhulst zich over deze jonge aanhanger van het “walgelijke flamingantisme” wilde ontfermen, zoals hij zich later in de oorlog als mentor voor Marnix Gijsen heeft gedragen. Zo is het opmerkelijk dat Van Ostaijens naam (nog altijd met ‘y’), twee maanden na de recensie van *Music-Hall* opdook in de kolommen van *Het Vlaamsche Nieuws*. Op 20 juli 1916 nam hij onder het toezien van Borms en Verhulst afscheid van Rik Wouters, de schilder en beeldhouwer die op 11 juli 1916 in Amsterdam aan de gevolgen van kanker was bezweken.³¹ Inhoudelijk is dit in memoriam weinig sensationeel: Van Ostaijen bevestigde zijn al eerder geuite appreciatie voor de vaandeldrager van het Brabantse fauvisme en rouwde met gepaste eerbied om diens afsterven.³² Deze tekst, blijkens redactionele toelichting in de krant een ingekorte versie van een langer opstel, bleef tot voor kort onder de radar van Van Ostaijenvorschers en ontbreekt in het *Verzameld Werk*. Lang werd daarom aangenomen dat de dichter zijn medewerking aan de *Vlaamsche Gazet/Het Laatste Nieuws* stopzette eind 1914, nog voordat de krant onder de titel *Het Vlaamsche Nieuws* verderging en de Duitsers hun greep op de pers verstevigden.³³

De publicatie van Van Ostaijen in *Het Vlaamsche Nieuws* is in de eerste plaats relevant omdat ze iets tastbaars toevoegt aan wat Raf Verhulst twintig jaar later in het weekblad *Het Vlaamsche Volk* optekende: “Paul van Ostaijen bezocht ons af en toe op de redactie”.³⁴ Een blik op de chronologie leert dat de recensie van *Music-Hall* de toenadering tussen Van Ostaijen en Verhulst wel eens zou kunnen hebben bevorderd. Hoe vaak Van Ostaijen op de redactie kwam, is niet duidelijk, maar in *Volk en Staat* was de frequentie op 6 april 1940 al gestegen tot “bijna dagelijks”.³⁵ Daar was mogelijk overdrijving mee

30 Origineel: “De toute la collection se dégage la pestilence de ce flaminantisme nauséabond à la Jakob Borms”. Jacob Borms is een spottend bedoelde verhaspeling van Antoon Jacob en August Borms. Deze open brief is in het verleden toegeschreven aan de Franstalige Antwerpse schrijver Paul Neuhuys, maar die ontkende de auteur te zijn geweest. De integrale tekst verscheen met verhelderend commentaar in H.-F. Jaspers, Inédit. A propos d'une ‘lettre ouverte’ à Paul van Ostaijen menacé d'une correction, in: *Bulletin de la Fondation Ça Ira*, maart 2004, nr. 17, pp. 25-42. Vgl. M. de Ridder, *Onzeker gaan de mensen ter Music-Hall*. Nawoord, in: P. van Ostaijen, *Music-Hall*, Kalmthout, 2016, p. 108.

31 De tekst verscheen op 12 augustus 1916 eveneens, op een zinnetje na integraal, op de voorpagina van de *Gazette van Kortrijk*.

32 Over Van Ostaijen en Wouters: D. Van Mol, (*Persoonlijk ben ik er niet voor*) [...]; E. Min, *Rik Wouters. Een biografie*, Amsterdam-Antwerpen, 2011.

33 Ik volgde deze consensus te argeloos in WT 2023/3 (p. 246, noot 29). In zijn Van Ostaijenbiografie maakt De Ridder geen melding van het in memoriam voor Rik Wouters, maar hij wees op deze tekst in 2017 in een voor het Van Ostaijengenootschap vervaardigde facsimile-uitgave. Zie P. van Ostaijen, *Gazette van Kortrijk. Paul van Ostaijen over Rik Wouters*, Antwerpen, 2017.

34 R. Verhulst, Een gerechtspleging, die een vrijbrief is voor Lasteraars, in: *Het Vlaamsche Volk*, 3 juni 1934. Cf. infra.

35 Anoniem, Ons nieuw feuilleton: De jeugd van Tijn Uilenspiegel. Het vroolijke en avontuurlijke leven van Vlaanderen's guitige filozof door Luk van *Het Vlaamsche Nieuws* in 't Jaar 1915, in: *Volk*

gemoeid, maar een feit is wel dat Van Ostaijen eveneens vanaf de zomer 1916 intensief begint te schrijven voor *Ons Land*, de voortzetting van het net genoemde *Antwerpen boven*. De redactie van dit veertiendaagse blad, dat inmiddels werd geleid door Van Ostaijens vriend George Roose, was op hetzelfde adres gevestigd als *Het Vlaamsche Nieuws*, namelijk Rodestraat 44. Een vaste medewerker van de laatstgenoemde periode is Van Ostaijen echter niet meer geworden. Integendeel: de dichter, tijdens de kantooruren nog steeds gemeenteambtenaar, ging in het voorjaar van 1917 aan de slag voor de concurrentie. Op 20 april 1917 begon hij onder de naam Rare Marus met de vaste column 'Praatje van een sinjoor' voor de *Antwerpsche Courant*, het dagblad dat Alfons Baeyens in de zomer van 1915 had opgericht nadat Borms en Verhulst *Het Vlaamsche Nieuws* hadden gekaapt.³⁶ Baeyens kon daarbij rekenen op de steun van zijn zoon Peter, die tijdens de bezetting een van de beste vrienden was van Van Ostaijen.

De *Antwerpsche Courant* werd eveneens met Duitse hulp in elkaar gestoken en diende net zo goed de activistische belangen.³⁷ Alleen was de toon minder militant dan die van *Het Vlaamsche Nieuws*. Ook ruimde de redactie meer kolommen in voor populaire thema's en tekstgenres zoals sport en cursiefjes. Of Baeyens met zijn nieuwe krant concurrentie beoogde of toch een vorm van tactische samenwerking, is nog altijd niet helemaal opgehelderd. Volgens Daniël Vanacker stak de redactie van *Het Vlaamsche Nieuws* stiekem ook de *Antwerpsche Courant* in elkaar³⁸ en Antoon Vrints noemde de tweede titel "een derivaat"³⁹ van de eerste. Later opgedoken bronnen tonen echter aan dat er twee aparte redacties en administratieve structuren naast elkaar bestonden.⁴⁰

Het blijft wel curieus dat Baeyens pas op 8 januari 1917 *Het Vlaamsche Nieuws* verkocht.⁴¹ Even opmerkelijk is dat sommige medewerkers van *Het Vlaamsche Nieuws* bijdroegen aan de *Antwerpsche Courant* (of vice versa). In deze situatie verkeerde niet alleen iemand als gelegenheidsmedewerker Paul-Gustave Van Hecke maar ook een sleutel-

en Staat, 6 april 1940. Het volledige citaat luidt: "Luk schreef dagelijks het hoofdartikel 'Iets voor Iederen Dag', dat door vriend en vijand gretig werd gelezen. Dan voerde hij de polemiek in de kroniek van 't blad; schreef nog het mengelwerk; gaf een volksche geschiedenis van heel de Nederlandsche Letterkunde, eerst de oudere, dan de hedendaagsche. Dan nog 'Onze Bloemlezing', brokken uit alle Vlaamsche schrijvers. 't Was nog in den tijd dat Paul van Ostayen bijna dagelijks op *Het Vlaamsche Nieuws* kwam en er daarover geredetwist werd."

36 K. Absillis, St. Paul's Cathedral. Een biografie voor Van Ostaijen, in: *WT*, jg. 82, 2023, nr. 3, pp. 232-251.

37 Zie K. Absillis & L. Vandeweyer, *Antwerpsche Courant*, s.d., geraadpleegd op 31 januari 2023, in: *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, <https://encyclopedievlaamsebeweging.be/nl/de-antwerpsche-courant>.

38 D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 62.

39 A. Vrints, *Bezette stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2002, p. 81.

40 K. Absillis, St. Paul's Cathedral [...], pp. 246-251.

41 Al geschiedde deze verkoop volgens Karel Angermille in een gespannen sfeer die samenwerking tussen Baeyens en de kring rond Borms dus minder waarschijnlijk maakt. K. Angermille, *De lotgevallen van een activist. Van Antwerpen naar Antwerpen 1914-1929*, Borgerhout, 1931, p. 84.

figuur als George Roose, die geruime tijd hoofdredacteur was van de *Antwerpsche Courant*. Roose leidde dus tegelijk de krant van Baeyens en het in de kantoren van *Het Vlaamsche Nieuws* gemaakte *Ons Land*. Voor dit verhaal niet minder opvallend: Raf Verhulsts grote engagement bij *Het Vlaamsche Nieuws* verhinderde hem niet om zaken te doen met de concurrentie. Zo verscheen vanaf mei 1916 in de *Antwerpsche Courant* in dagelijkse afleveringen de integrale tekst van *Het kind van den communard*, een gloednieuwe, als “hartroerend” aangeprezen roman van Koen Ravestein. Wie het literaire bedrijf voor de oorlog een beetje had gevolgd, wist dat dit het pseudoniem was waarmee Verhulst eerdere successen als dat van *Robert en Bertrand* had behaald.

Volgens Paul van Ostaijen zou het feuilleton van Ravestein de verwachtingen ruimschoots overtreffen. Met de laatste aflevering in het vooruitzicht sprak hij in de *Antwerpsche Courant* op 1 juni 1917 van een “overgroot sukses”. “Nooit werd het vervolg van een mengselwerk zoo hunkerend verwacht.”⁴² Het klinkt wat obligaat, maar dat lijkt de suikeroomhypothese alleen maar te bevestigen. Dat Van Ostaijen het intussen goed kon vinden met Verhulst mag wellicht ook worden afgeleid uit een column die een maand later verscheen. Op 12 juli 1917 plaatste Rare Marus in het ‘Praatje van een Sinjoor’ een brief van “een onzer getrouwe lezers”. Die lezer tekende “Raph”. Behalve de naam – Verhulsts voornaam was voluit Rafael, maar de varianten Raphael, Raf en Raph circuleerden door elkaar – wijzen ook de inhoud en de toon van de brief in de richting van Verhulst.

ANTI-GEALLIEERD PACIFISME

Het lijkt weinig twijfel dat Verhulst en Van Ostaijen in het laatste oorlogsjaar dezelfde strijd voerden en de lijntjes kort hielden. De eerdergenoemde protestactie tegen kardinaal Mercier op 16 september 1917, die Van Ostaijen op juridische narigheden kwam te staan, biedt daarvan een eerste belangwekkende indicatie. Voor vele Belgen en voor vele buitenlandse waarnemers symboliseerde Mercier in deze periode het spirituele verzet tegen de Duitsers. Ook bij Vlaamsgezinden zoals Stijn Streuvels en Virginie Loveling⁴³ had de aartsbisschop van Mechelen bewondering oogst, omdat hij in het bezette land was gebleven en er opriep tot vaderlandsliefde, volharding en weerbaarheid. Zijn eigengereide optredens en zijn hardleersheid irriteerden de Duitsers in die mate dat ze lang hebben gezocht naar manieren om hem buitenspel te zetten.⁴⁴ De ogenschijnlijk spontane manifestatie aan de Antwerpse Sint-Joriskerk op 16 september 1917 laat zich bijgevolg niet snel wegrelativeren als het studentikoze verzet van jonge idealisten tegen een zinnebeeld van klerikale arrogantie en franskiljonisme. Het was veeleer een publieke oorlogsverklaring aan *la Belgique de*

— 42 Anoniem [= verm. P. van Ostaijen], Praatje van een sinjoor, in: *Antwerpsche Courant*, 1 juni 1917.

43 J. De Volder, *Kardinaal verzet*, Tielt, 2014, pp. 74-76.

44 Zo waren er op zeker ogenblik plannen om Mercier weg te promoveren naar het Vaticaan, zie hierover: J. De Volder, *Kardinaal [...]*, p. 82 e.v.

papa en ze was aangevuurd door de haatcampagne die *Het Vlaamsche Nieuws* al jaren volhield tegen de kerkvorst.

Daags nadat Mercier was uitgejouwd, applaudisseerde Verhulst vanop zijn spreekwoordelijke tribune in *Het Vlaamsche Nieuws* dan ook uitbundig voor de actievoerders.⁴⁵ Dat er arrestaties waren verricht, ontstemde hem zeer. Toen hem drie maanden later ter ore kwam dat de arrestanten, onder wie dus Van Ostaijen, door het Belgische gerecht waren veroordeeld tot een boete en drie maanden gevangenisstraf, kookte Verhulst helemaal over van verontwaardiging: “We kennen nu den prijs: drie maand gevang om den aartsvijand van het Vlaamsche volk door een flink gefluit te betuigen dat hij door het volk, wiens herder hij zou moeten zijn, gehaat wordt”. Alsof hij er zich persoonlijk mee zou gaan bemoeien, voorspelde hij bovendien: “Er is geen de minste twijfel dat het ongehoord vonnis verbroken zal worden in hooger beroep”.⁴⁶ De gestraften tekenden in ieder geval verzet aan tegen de uitspraak, zodat ze voorlopig uit de cel bleven. Een week na Verhulsts tirade in *Het Vlaamsche Nieuws* nam Van Ostaijen zijn suikerrooms kwalificatie quasi letterlijk over door Mercier in *Ons Land* op 26 januari 1918 weg te zetten als “een niet verdoken vijand van het Vlaamsche volk”.⁴⁷

Er bestaan daarnaast nogal wat interessante overeenkomsten tussen de koers van *Het Vlaamsche Nieuws* en de keuzes van de dichter Van Ostaijen. Zo publiceerde die laatste op 22 september 1917 het protestgedicht ‘Zaaitijd’ op de voorpagina van *Ons Land*. Het blad opereerde nog steeds in de directe invloedssfeer van Borms. ‘Zaaitijd’ bracht hulde aan Paul Vandermeulen, een Limburgse aalmoezenier die aan het IJzerfront door de Belgische legertop uit zijn functie werd ontheven en in augustus 1917 naar het Bretoens eiland Cézembre was gestuurd vanwege Vlaamsgezinde uitspraken. De sanctie kwam er pas nadat de Duitsers Vandermeulens uitspraken voor propaganda-doeleinden hadden aangewend.⁴⁸ De hele gang van zaken werd ook door de activisten benut voor stemmingmakerij. Raf Verhulst toonde zich in *Het Vlaamsche Nieuws* in september 1917 andermaal bijzonder bedrijvig en joeg een collecte aan waarmee een gouden kelk werd gefinancierd voor de ‘verbannen’ geestelijke.⁴⁹ Van Ostaijens poëtische steunbetuiging moet in deze sfeer worden gesitueerd. Zijn verwijzing naar de bekering van Paulus en de vergelijking van de IJzestreek met “het bloedige Bethleëm” waar de “vrucht” (lees: het Vlaamse verzet) werd geboren, sloten retorisch aan bij het

— 45 Luc [= R. Verhulst], iets voor iederen dag. 't Begin van de straf, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 18 september 1917.

46 Luc [= R. Verhulst], iets voor iederen dag. Het Belgisch gerecht spreekt een vonnis uit!, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 19 januari 1918. De Raad van Vlaanderen heeft de Duitsers meermaals aangemaand om iets te ondernemen tegen de juridische vervolging van Mercier-protestanten.

47 P. van Ostaijen, *Verzameld werk/Proza*, Amsterdam, 1977, p. 509.

48 S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 1999, p. 200.

49 Vgl. J. Verstraete, *René Victor 1897-1984. Strijder voor het Vlaamse rechtsleven*, s.l., 2018, p. 101.

christelijk pathos van *Het Vlaamsche Nieuws*⁵⁰ alsook bij sleutelmotieven uit het bijzonder actuele kerstverhaal *Het kindeke Jezus in Vlaanderen* van Felix Timmermans, een activist uit Lier die het sinds de verschijning van *Pallieter* in 1916 als schrijver helemaal aan het maken was.⁵¹

Een maand later, op 27 oktober 1917, haalde Van Ostaijen de voorpagina van *Ons Land* met een nieuw gedicht getiteld 'Aan eene moeder'.⁵² Het is een samenspraak tussen de moeder van een gevallen soldaat en de dichter bij wie zij een elegie bestelt. De dichter aanvaardt de opdracht, maar wijst het "veld van eer", "de zaak van het recht" en andere tot op de draad versleten clichés van de hand. Haast zonder mededogen werpt hij de rouwende moeder in het gezicht: "Je zoon, moedertje, viel niet voor een gerechte zaak". Het offer van de jongen zal volgens de dichter slechts zinvol zijn als het bijdraagt tot het besef dat alle wervende oorlogsretoriek dwaas en leugenachtig is.

Vandaag wordt 'Aan eene moeder' gekoesterd als een antioorlogsgedicht. De tekst leent zich ertoe omdat concrete verwijzingen worden vermeden. Zo weten we niet waar of wanneer precies de zoon gesneuveld is of welke nationaliteit hij had, al toveren de loopgraven en de miljoenen houten kruisen automatisch taferelen uit de Grote Oorlog op het netvlies. De vaagheid dient om de boodschap te onderstrepen: elk slachtoffer, aan welke kant van het conflict ook, is er één te veel. De dichter vindt alle strijdende partijen in de grond even schuldig, zelfs de bedremmelde omstanders die de oorlogsretoriek braafjes blijven slikken. In een vers dat al dan niet bewust herinneringen oproept aan Nietzsches *Die fröhliche Wissenschaft* (1882) vult hij de schuld voor de dood van de zoon zo inclusief mogelijk in: "Maar ik, wij, wij allen zijn de moordenaars van je zoon en elk woord als eer en held is smaad en hoon".⁵³ Terwijl de gesneuvelde zo stilaan de allure

50 Luc [= R. Verhulst], iets voor iederen dag. Vlaanderen biedt een Gouden Kelk aan Priester-aalmoezenier Dr. Paul Van der Meulen, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 23 september 1917.

51 Net als in *Pallieter* en in *Boudewijn* (boekpublicatie in 1919) verwerkte Timmermans in *Het kindeke Jezus in Vlaanderen* op allegorische wijze activistische propaganda. Zo wordt Vlaanderen in zijn hertelling van het kerstverhaal overheerst door "een booze koning die zooals altijd, een vreemde was". Net als in het *Nieuwe Testament* heet die koning hier Herodes, maar volstrekt apocrief is de toevoeging dat hij wordt bijgestaan door corrupte, Vlaamsvijandige figuren zoals minister Graathals en senator Donaats Kops. Samen beramen ze de kindermoord in het Vlaamse Bethlehem. Het Jezuskind ontsnapt dankzij zijn vooruitziende ouders aan de aanslag en Timmermans laat hem uitgroeien tot de heiland van het Vlaamse volk, terwijl in de achtergrond een verwoestende oorlog blijft woeden. Het lijdt geen twijfel dat Van Ostaijen al vroeg bekend was met *Het kindeke Jezus in Vlaanderen*, dat pas eind 1917 in boekvorm verscheen, maar al integraal was afgedrukt in *De Nieuwe Gids*. Bovendien was op 9 september 1917, twee weken voor de publicatie van het gedicht 'Zaaitijd', eveneens een voorpublicatie verschenen in *Vlaamsch Leven*. In dezelfde aflevering van dat geïllustreerde weekblad had Van Ostaijen een lang opstel gepubliceerd over de kunstenaar Paul Joostens. Over het activisme van Timmermans, zie K. Absillis, Staatsgevaarlijke Reynaertepiek. Over Boudewijn (1919) en Felix die Pallieter maakte, in: *Tiecelijn*, jg. 10, 2017, pp. 40-69.

52 P. van Ostaijen, 'Aan eene moeder', in: *Ons Land*, jg. 3, 27 oktober 1917, nr. 26, pp. 1-2.

53 P. van Ostaijen, *Verzameld werk. Poëzie*, Den Haag-Antwerpen, 1971 [4de druk], p. 139. In een beroemde passage uit *Die fröhliche Wissenschaft* verkondigt de zogenaamde "dolle mens" het

verwerft van een Christusfiguur – immers: hij werd geofferd om een collectieve zonde weg te wassen en opdat een nieuwe boodschap (van vredelievendheid) zou worden verspreid –, mag de dichter zich uitleven in de rol van de grote ziener. In een vers dat in het *Verzameld werk* wellicht onbedoeld is weggevalen, meet hij zich zelfs met “*de profet op Sinai*”. Als een moderne Mozes is de dichter kunnen ontsnappen uit de grot waar de oorlogslogica de wet voorschrijft, en ziet hij zich thans geconfronteerd met de uitdaging om de grotbewoners tot een beter inzicht te brengen.

De grote Nederlandse dichter Martinus Nijhoff liet zich door Van Ostaijens verzen inpalmen en herkende er een “*warme ontroering*” en een “*eerlijkheid*” in.⁵⁴ Niemand had volgens hem “*de diepe ontarding die oorlog heet beter uitgedrukt*”.⁵⁵ Toch kun je ‘*Aan eene moeder*’ slechts een “*pacifistische hymne*”⁵⁶ noemen nadat je de verzen zorgvuldig hebt losknippt uit de context waarin ze tot stand kwamen en functioneerden.

Na de grootschalige en vele honderdduizenden mensenlevens eisende veldslagen van het jaar daarvoor zat er in 1917 nog maar nauwelijks beweging in de loopgravenstrijd aan het westelijke front. Dat Woodrow Wilsons Amerika hun op 6 april 1917 de oorlog had verklaard, beloofde voor de Duitsers weinig goeds, maar had geen onmiddellijk effect op het krijsverloop. Gunstiger voor de Duitsers was dan weer de grote oorlogsmoeheid en algehele uitputting in Rusland, maar pas na de machtsgreep van de bolsjewieken (volgens de gregoriaanse kalender op 7 november) zou dat land zich uit het conflict terugtrekken, zeer tot ongenoegen van zijn geallieerde partners.

Ook de activisten stuurden in 1917 aan op vredesonderhandelingen met Duitsland achter de rug van de geallieerden om. Daarbij was het status quo aan het westelijke front een noodzakelijke voorwaarde om een of andere vorm van Vlaamse autonomie in de wacht te slepen en, geen bijkomstigheid, de activisten te beschermen tegen de wraak van de Belgische regering. Halverwege 1917 leek het momentum daar: de oorlogsmoeheid groeide en de greep van de Duitsers op België bleef onverminderd stevig. Vredespleidooien speelden in deze context doorgaans in de kaart van de Duitsers en hun Vlaamse medestanders, en als ze afgedrukt stonden in de kolommen van *Ons Land* was dat ook zonder meer de bedoeling. Vanzelfsprekend sluit dat niet uit dat er in activistische kringen oprechte walg en verontwaardiging bestond over de slachtpartij waarin de oorlog was ontaard. (En in het geval van Van Ostaijens in het bijzonder een bezorgdheid voor de soldaten aan het IJzerfront, waarvan zijn broer Stan er een was.) Maar er was hier wel degelijk meer aan de hand.

overlijden van God als volgt: “*Wij hebben hem gedood – jullie en ik! Wij allen zijn zijn moordenaars!*”, in: F. Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, vertaling P. Hawinkels, Amsterdam, 2011, p. 267.

⁵⁴ M. Nijhoff, *Verzameld werk II. Kritisch en verhalend proza*, Amsterdam, 1982, p. 629.

⁵⁵ Geciteerd in B. Slijper, *Elk woord ging ademhalen. Het leven van de dichter Martinus Nijhoff*, Amsterdam, 2023, p. 272.

⁵⁶ P. Hadermann, *Moord en zelfmoord in Van Ostaijens oeuvre*, in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, nr. 1, 1996, pp. 83-97 (p. 83).

Toen Van Ostaijen al op 10 juni 1917 als Rare Marus in de *Antwerpsche Courant* het belang onderstreepte van de door de internationale arbeidersbeweging georganiseerde vredesconferentie in het neutrale Stockholm, repte hij niet over het lot van de frontsoldaten. Stockholm heet dan eenvoudigweg een uitgelezen kans om een zelfstandiger Vlaanderen dichterbij te brengen:

“Op dit kongres (...) moeten onze afgevaardigden ditmaal de oplossing van het rassenvraagstuk in België, d.i. den federalistischen staatsvorm als een niet enkel uitsluitend vlaamsch belang (...) maar als een Belgische en daardoor Europeesche noodwendigheid voor brengen. Het is inderdaad niet minder dan een allerboertigse vergissing het Vlaamsch belang tegenover het Belgisch belang te stellen. Het Vlaamsch belang is ook volstrekt een Belgisch. Goede vaderlanders zijn diegene die naar een den Vlamingen recht toekennend vergelijk, dat wel blijkt het best in Bestuurlijke Scheiding uit te werken, streven.”⁵⁷

Van Ostaijens interpretatie van “goede vaderlanders” als federalisten week hier, om het zacht uit te drukken, af van de heersende consensus. En hoe royaal zijn geopolitieke strategie met een internationalistische saus was overgoten, ze stemde in de uitwerking tot in de details overeen met de toenmalige plannen van de Raad van Vlaanderen.⁵⁸ Van Ostaijens verwachtingen waren bovendien onverzoenbaar met wat Camille Huysmans, de drijvende kracht achter de vredesconferentie, aanvaardbaar leek. Die wilde van geen bestuurlijke scheiding horen, en zag slechts een tot het culturele domein beperkte autonomie voor Vlaanderen weggelegd. In Stockholm zou Huysmans in juli 1917 met frisse tegenzin de door de Duitsers gefinancierde activistische delegatie, bestaande uit Edward Joris en Frans Primo, ontvangen. Het gesprek bevestigde zijn ergste vermoedens. In een brief aan zijn Franstalige echtgenote noteerde hij: *“Les Flamands qui ont été ici - Joris et Primo d’Anvers et de Gand - n’ont pas fait la meilleure des impressions. La malice est vraiment cousue de fil blanc”*.⁵⁹

Stockholm draaide uit op een mislukking. Een lange reeks van voornamelijk bilaterale gesprekken zou stranden zonder dat er van een algemene conferentie sprake was geweest. Wel werd eind oktober 1917 in Stockholm nog een manifest vrijgegeven door de delegaties van de neutrale landen. Daarin werd gewag gemaakt van een *“volledig politiek en economisch herstel van België”* en zelfs van een door Duitsland te betalen *“schadevergoeding”*, maar ook van *“culturele autonomie voor Vlaanderen het Walenland”*.⁶⁰ Voor Duitsland waren de teruggave van België en schadevergoedingen

— 57 Rare Marus [= P. Van Ostaijen], Praatje van een Sinjoor, in: *Antwerpsche Courant*, 10 juni 1917.

58 Vgl. D. Vanacker, *Het aktivistisch [...]*, pp. 190-191.

59 W. Geldolf, *Stockholm 1917. Camille Huysmans in de schaduw van titanen*, Antwerpen, 1996, p.272 e.v. Zie ook: J. Hunin, *Het enfant terrible Camille Huysmans 1871-1968*, Amsterdam, 1999, pp. 165-192.

60 W. Geldolf, *Stockholm [...]*, p. 332.

onverteerbaar en ook voor de activisten was de oogst in feite onbestaande (de tekst reflecteerde gewoon Huysmans' zienswijze). Maar zo werd het in de activistische pers niet uitgelegd. *Ons Land* berichtte op 27 oktober 1917 op de voorpagina als volgt over het internationaal beloofde vooruitzicht op "kulturele zelfstandigheid voor Vlaanderen en Wallonië":

"Daardoor is de Vlaamsche kwestie - spijs Haveré! - eene INTERNATIONALE KWESTIE geworden. Dat is een triomf voor het Aktivisme! Maar! ons beroepend op HET ZELFBESTEMMINGSRECHT DER VOLKEREN; geloovend in de NIEUWE ORDE die komt, EISCHEN wij wat de WAARBORGEN, - die alleen DE EENIGE WAARBORGEN van onze Kultureele Zelfstandigheid kunnen zijn -: DE EKONOMISCHE ZELFSTANDIGHEID en de STAATKUNDIGE ZELFSTANDIGHEID VAN VLAANDEREN en roepen alle Vlamingen op, alle menschen - man en vrouw - van den nieuwen tijd, alle sociaal-demokraten, tot het volgen van de strenge lijnen der logika. DAN STRIJDEN ZIJ MET ONS MEE! DE NIEUWERE GEDACHTEN IS VLAANDEREN'S OPSTANDING!"⁶¹

Dat Stockholm het einde van de oorlog geen stap dichterbij had gebracht, daarover heerste na de vele kapitalen en uitroepetekens oorverdovend de stilte. Het geeft te denken over de politieke prioriteiten van de redactie. Pacifisme werd er gereduceerd tot een vernis, dat onderaan dezelfde voorpagina van *Ons Land* werd aangebracht via Van Ostaijens verzen 'Aan eene moeder'.

Raf Verhulst toonde zich in *Het Vlaamsche Nieuws* intussen niet minder bedreven met ethisch vernis. Daags na de publicatie van 'Aan eene moeder' in *Ons Land* vertrok hij naar Bern. Hij spendeerde er praktisch de hele maand november in afwachting van een aldaar georganiseerde vredesconferentie.⁶² Ook die zou in het water vallen, maar dat belette hem niet om in *Het Vlaamsche Nieuws* wekenlang de vredesduif uit te hangen. Het ronkende pacifisme diende zijn krant moreel te verheffen boven de clandestiene pers en de in het buitenland gedrukte bladen die trouw bleven aan koning Albert, de regering in Le Havre en de militaire strijd tegen Duitsland. Tekenend voor deze koers is dat *Het Vlaamsche Nieuws* in het voorjaar van 1917 *De wapens neer!* van Bertha von Suttner in dagelijkse afleveringen voorschotelde aan zijn lezers. De wereldberoemde Oostenrijkse pacifiste Von Suttner, die mee aan de basis lag van de oprichting van het Permanente Hof van Arbitrage in Den Haag, won in 1905 de Nobelprijs voor de vrede; ze was daarmee de vijfde (en eerste vrouwelijke) laureaat.⁶³ Zoals *Uncle Tom's Cabin* een halve eeuw eerder de strijd tegen slavernij had aangewakkerd, zo gaf haar bestseller *Die Waffen nieder!* vanaf 1891 de internationale vre-

61 [De redactie], 'Ons Vlaamsch programma', in: *Ons Land*, jg. 3, 27 oktober 1917, nr. 26, p. 1.

62 De afvaardiging van Verhulst was een initiatief van de Raad van Vlaanderen, zie: D. Vanacker, *Van activist tot antifascist. Leo Augusteyns en het Vlaams-nationalisme*, Gent, 2008, p. 508.

63 J. Osterhammel, *The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*, New Jersey, 2017, p. 509; R. Braker, Bertha von Suttner as Author. The Harriet Beecher Stowe of the Peace Movement, in: *Peace and Change. A Journal of Peace Research*, jg. 16, 1991, nr. 1, pp. 74-96.

desbeweging een ongelooflijke duw in de rug. In het voorjaar van 1918 versneed *Het Vlaamsche Nieuws* ook nog eens *Martha's kinderen*, Von Suttners vervolg op *De wapens neer!*, tot dagelijks feuilleton.⁶⁴

Gelet op de strategische oogmerken van de activistische antioorlogsretoriek is het delicaat om via Van Ostaijens gedicht 'Aan eene moeder' de Eerste Wereldoorlog te herdenken als een zinloos conflict of een toonbeeld van militaire absurditeit en imperialistische wanen. Zoals Sophie De Schaepdrijver niet ophoudt te benadrukken⁶⁵, betekende de niet uitgelokte Duitse inval in augustus 1914 voor de meerderheid in België en Vlaanderen een flagrante schending van het internationaal recht. De misdaden die er in de weken, maanden en jaren op volgden, de terechtstelling van onschuldige burgers, de opzettelijke vernietiging van erfgoed, de ontmanteling van de industrie, de deportaties van politieke tegenstanders, de manipulatie van de publieke opinie, dit allemaal en meer bleef voor zeer velen tot 11 november 1918 een gerechtvaardigde grond voor verzet van om het even welke aard. Net die context is van wezenlijk belang om de haat jegens de activisten te kunnen begrijpen.⁶⁶ Hun tegenstanders van toen lieten zich trouwens geen rad voor ogen draaien. Grote woorden als 'humaniteit' en beloftes van internationale verbroedering klonken in hun oren vals: de activisten gaven zich in 1917 almaar opzichtiger voor als vredesapostelen omdat de exploitatie van oorlogsmoeheid in hun voordeel speelde.⁶⁷

Als Van Ostaijen in zijn antioorlogsgedicht de moeder van de overleden soldaat in het gezicht werpt dat haar zoon "niet voor een gerechte zaak" is gestorven, dan wordt de grens tussen pacifisme en opportunisme in ieder geval dun. En als de dichter zijn soldaat de doodskreet "mijn vaderland is dood" in de mond legt, dan wordt het voor de lezer van toen duidelijk dat het wel degelijk om een Vlaamse rekrut moet gaan. De hier gebezigde retoriek sloot immers aan bij de propaganda van de *Flamenpolitik* die de Vlamingen wilde aanleren dat België een slecht vaderland was dat het bloed

64 Von Suttner behoorde alvast tot de geliefkoosde lectuur van de verderop nog te introduceren Mechelse activist Gaston Burssens, vgl. A. Burssens, Getuigenissen over het wedervaren van Gaston Burssens als activist, in: *WT*, jg. 41, 1982, nr. 4, pp. 226-238 (p. 227). Een frontsoldaat als Ward Hermans (zie eveneens verderop) bleef in de jaren 1920 dwepen met het werk van Von Suttner. In dit verband noteerde de Nederlandse historicus en Groot-Nederlandse activist Pieter Geyl in 1929 over Hermans: "Die man is een geboren warhoofd en extremist (...). Hij [= Savornin Lohman] moest eens lezen, hoe Hermans in De Schelde voortdurend uit De wapens neer aanhaalt en het meest volstreekte pacifisme leeraart! Dat heeft trouwens geen praktische beteekenis, want hij zal in dezelfde adem tegen België fulmineeren op een alles behalve pacifistische manier." P. Geyl, *Geyl en Vlaanderen. Uit het archief van prof. dr. P. Geyl. Brieven en notities, uitgegeven door drs P. van Hees en dr. A.W. Willemsen. Deel II 1928-1932*, Antwerpen-Utrecht, 1974, pp. 202-203.

65 M. Leen, Als morgen de salafisten hier binnenvallen, laten we hen dan begaan? (Sophie De Schaepdrijver), in: *Knack*, 7 november 2013.

66 Vgl. L. Wils, *Onverfranst, onverduist* [...], p. 233.

67 Bijvoorbeeld: Adelborst, *Activisten - pacifisten*, in: *De Vlaamsche Wachter*, 1 maart 1917. Zie ook D. Vanacker, *Van activist* [...], p. 508.

van zijn Nederlandstalige onderdanen achteloos en zelfs moedwillig vergoot en alleen daarom al verdwijnen moest.⁶⁸ Het was nota bene Raf Verhulst in persoon die in maart 1917 in *Het Vlaamsche Nieuws* de mythe lanceerde dat tachtig procent van de aan het IJzerfront sneuvelende soldaten Nederlandstalig was.⁶⁹ Het was nepnieuws *avant la lettre*, maar het bleek zuiver goud in de handen van Vlaamse separatisten. Zeker na de oorlog werd de bijzonder taaie mythe van het 'Vlaamse bloedoffer' aan de IJzer de ultieme rechtvaardiging van de eis voor een eigen staat.

Luc Vandeweyer heeft het vredesprotest van de activisten tijdens de bezetting naderhand gedefinieerd als een *"anti-geallieerd pacifisme"*.⁷⁰ Dat is nog beleefd uitgedrukt. In het laatste jaar van de oorlog zou blijken dat het discours van Van Ostaijen en Verhulst met principiële geweldloosheid of antimilitarisme eigenlijk niets te maken had.

PROJECT RIJKSWACHT EN OPERATIE VERKLIKKING

Een laatste voor dit verhaal cruciale episode speelde zich af in de februari maand van 1918. Zoals bekend vormde Antwerpen op zondag 3 februari 1918 het decor voor groots opgezette activistische manifestaties.⁷¹ Officieel draaide alles rond een volksraadpleging die de anderhalve maand eerder door de Raad van Vlaanderen uitgeroepen Vlaamse onafhankelijkheid democratisch diende te legitimeren. Maar met verkiezingen had de procedure niets te maken en met democratie nog minder. In tegenstemmen was men namelijk niet geïnteresseerd; het doel was zoveel mogelijk handtekeningen van activisten verzamelen. Ook in andere steden werden in deze periode zulke volksraadplegingen gehouden, maar die in Antwerpen was veruit de belangrijkste. Per slot van rekening was het August Borms die op 22 december 1917 in de Raad van

68 B. Yaminne, *Fake News [...]*, p. 310. In de laatste maanden van de oorlog articuleerde Van Ostaijen deze visie nog ondubbelzinniger in een niet gepubliceerd onderschrift bij een eveneens ongepubliceerd gebleven tekening van Jos. Léonard. De dichter noteerde bij die gelegenheid dat de Vlaamse "lijken" aan de IJzer slechts hun nut bewezen als "soliede dijken" ter bescherming van het Franse land, zie M. de Ridder, *Propagandapoëzie. Reconstructie van twee onbekende en ongedateerde gedichten van Paul van Ostaijen en Gaston Burssens*, in: *ZL*, jg. 17, 2018, nr. 3, pp. 5-30.

69 Luc [= R. Verhulst], iets voor iederen dag. De vijfde lijst der gesneuvelde Belgische soldaten van 1 oktober 1916 tot nu, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 22 maart 1917. Vgl. S. De Schaepprijver, *De Grootte Oorlog [...]*, p. 189. Hoe nieuw de idee van de '80 procent' op dat moment werkelijk was, is minder zeker. Al op de 'Vlaamsche Landdag' van 4 februari 1917 in Brussel, waar de Raad van Vlaanderen werd gesticht, moet de mythe gecirculeerd hebben. Een toen opgestelde oorkonde stelt: "Maar zal al het lijden dat wij hebben doorstaan, zullen al de opofferingen die het Vlaamsche volk zich voor België heeft getroost, vruchteloos zijn? Zal het bloed onzer Vlaamsche helden, die 80 ten honderd van het Belgisch leger uitmaken, voor hun geliefd Vlaanderland te vergeefs hebben gevloeid?" Geciteerd in: A.L. Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging? Bijdragen tot de geschiedenis van den strijd voor de zelfstandigheid van Vlaanderen tijdens den oorlog van 1914-18*, Kapellen, 1932, p. 526.

70 L. Vandeweyer, *Pacifisme*, in: *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, s.d., geraadpleegd op 31 januari 2024, op: <https://encyclopedievlaamsebeweging.be/nl/pacifisme>.

71 Zie o.a. L. Wils, *Onverfranst, onverduits [...]*; 2014; A. Vrints, *Bezette stad [...]*, 2002.

Vlaanderen, achter de rug van de Duitsers om, voor de vlucht vooruit had gekozen en de onafhankelijkheid had afgekondigd. Op 3 februari 1918 zou zijn achterban zich roeren!

De climax van de Antwerpse manifestaties moest plaatsvinden in de Handelsbeurs. Om klokslag 12 uur zouden Jozef De Keersmaecker, Pieter Tack en August Borms met toeters en bellen de zelfstandigheid van Vlaanderen ratificeren. Wat een hoogdag had moeten worden, ging de geschiedenis in als een pijnlijke afgang. In de straten van Antwerpen overtrof het aantal tegenbetogers ruimschoots de samengetroefte activisten.⁷² Wie was opgedaagd om de onafhankelijkheid te vieren werd uitgejouwd, bedreigd en aangevallen.

Ondanks de strenge Duitse censuur konden de verhalen zich als een lopend vuurtje over het hele land verspreiden, inclusief smeulende details. Op vrijdag 8 februari 1918 maakte Virginie Loveling in Gent, de hoofdstad van het Etappegebied, volgende aantekening in haar oorlogsdagboek:

“Verleden zondag had te Antwerpen de proclamatie plaats van het besluit van den Raad van Vlaanderen ‘zelfstandigheid van Vlaanderen’. Grootte tegenbetogingen hebben er te dier gelegenheid plaats gegrepen. De stoet werd doorsneden op verschillende plaatsen; muziekinstrumenten geblutst, trommelvellen ingestampt; de manifestanten werden verstrooid, geslagen, uiteengedreven onder het oog der burgerwacht, die werkeloos toezag. Een heer roept van op zijn deurdrempel: ‘Vijfhonderd frank aan hem, die een vendel vermeestert.’ Daarop wordt er geweldig gevochten met stokken en knuppels, met ijzeren stoeltjes en alles wat te bemachtigen is. Het vendel, een leeuwenvaan, wordt gepakt, teruggepakt, zwenkt en zwaait te allen kant en blijft in ‘t bezit van den drager onder jubelkreten en muziekgeschal en gezang van den Vlaamschen Leeuw, door de aktivisten aangeheven. Er zijn veel gewonden, armen en beenen gebroken, bloedige kneuzingen en gebuilde hoofden geweest.”⁷³

De onrust zou lang aanhouden in Antwerpen en de lokale overheid had de maanden erna de handen vol aan schadeclaims van activisten en activistische ondernemingen. Onder meer Adelfons Hendrickx, Jozef De Keersmaecker en Edward Joris lieten op kosten van de stad de beschadigde raampartijen van hun privéwoning herstellen. Heethoofden namen voorts de redactielokalen van *Het Vlaamsche Nieuws* nogmaals onder handen: behalve enkele ruiten sneuvelden hier op 4 februari de eikenhouten brievenbus en de precieuzen glazen voordeur.⁷⁴

——— 72 L. Wils, *Onverfranst, onverduist* [...], p. 270; A. Vrints, *Bezette Stad* [...], p. 126; G. Buelens, *Antwerpen: de Handelsbeurs. Een breuk in de Vlaamse beweging*, in: J. Tollebeek e.a., *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie*, Amsterdam, 2008, pp. 49-59.

73 V. Loveling (ed. B. Van Raemdonck), *In oorlogsnoed*, Gent, 2007, p. 683.

74 Felixarchief, archieven stad Antwerpen, 480#5771: schade door betoging van 3 februari 1918; 2701#113: Activistenbetoging van 3 februari 1918. Vgl.: K. Ressler, *Dagboek van een be-*

- > “Vlaanderen aan de Vlamingen!” Op 20 februari 1918 berichtte het geïllustreerde weekblad *Welt im Bild* over de volksraadpleging in Antwerpen van ruim twee weken daarvoor. De periodiek, gedrukt in Hamburg maar opgesteld in twaalf talen en georiënteerd op het buitenland, slaagde erin de optocht in het centrum van de stad voor te stellen als een groot succes. Dat slechts een minderheid van de mensen in beeld was opgedaagd om de Vlaamse zelfstandigheid te vieren, is aan deze foto immers niet te merken. De Meir lijkt tot in de kleinste hoekjes volgestroomd met activisten en hun sympathisanten. [Collectie Staatsbibliotheek Berlin, PPN867445300_00000061]

- ∨ Op onderstaande foto is wel te zien dat de activistische optocht, begeleid door Duitse militairen met de karakteristieke pinhelmen, alleen in het midden van de Meir doorgang vond, en dat de massa aan weerskanten hoofdzakelijk bestond uit tegenbetogers en ramptoe-risten. [© Collectie In Flanders Fields Museum, Ieper]

Ook in het Koninklijk Vlaams Conservatorium nam de nervositeit nu hand over hand toe. Raf Verhulst kreeg het daags na 3 februari 1918 aan de stok met een studente die haar misprijzen voor haar docent en diens politieke fanatisme niet meer kon verkroppen. De in zijn eer gekrenkte Verhulst schorste de studente eigenhandig en beschuldigde in één moeite zijn directie van medeplichtigheid – met de theehandelaar en anti-activist Nicolaas Cupérus, sinds 1915 waarnemend directeur van het Conservatorium, had het nooit geboterd. Uit brieven blijkt dat Verhulst ervan overtuigd was dat zijn hele familie intussen door zijn politieke tegenstrevers werd gevisieerd.⁷⁵

In de kringen rond Borms en Verhulst zou het debacle van 3 februari zo de uitwerking krijgen van een brandversneller. Het besef dat de activisten numeriek weinig voorstelden en ondanks de Duitse steun door hun tegenstanders werden afgetroefd, deed met verhoogde urgentie verlangen naar eigen militaire diensten. Die moesten de veiligheid van de activisten garanderen en de tegenstand intimideren, monddood maken en indien nodig uitschakelen. Behalve Verhulst begon ook Van Ostaijens strijdmakker Oskar De Smedt hardop te dromen van iets dat eigenlijk alleen nog maar kan worden omschreven als een staatsgreep. In de *Gazet van Brussel* schreef hij onder zijn vaste schuilnaam: “*Wil de Staat Vlaanderen leven, dan moet hij beginnen met dat goedje zo brutaal mogelijk klein te maken. Kan hij niet spoedig daartoe de noodige machtsbevoegdheid verwerven, des te erger voor hem.*”⁷⁶ Met het “goedje” bedoelde De Smedt de verzamelde tegenstand van de activisten, en “brutaal” betekende zoveel als “met ruw geweld”.

Was de omarming van geweld en terreur al een aanfluiting van hun met de lippen beleden pacifisme, na 3 februari 1918 zouden de meeste activisten ook hun democratische principes bij het huisvuil zetten. Zoveel was immers bijzonder duidelijk: een draagvlak voor hun ambities ontbrak volledig. Die vaststelling voedde bij de activisten het gevoel dat ze door hun eigen volk in de steek werden gelaten of zelfs verraden. Met zo'n dom en hoogst ondankbaar volk kon men de komende tijd dan ook beter geen rekening meer houden. Noodzakelijk was het om eerst een sterke leider te vinden die zijn volk tot beginselvastheid en zelfbewustzijn kon dwingen.⁷⁷ Dit diepe wantrouwen ten aanzien van het volk waarvoor men zich zoveel opofferingen getroostte, was nieuw in het repertoire van de Vlaamse beweging. Het was bij de jonge, artistiek zo vernieuwingsgerichte generatie niet minder geprononceerd dan bij de activisten van de oude stempel, gehecht aan Gulden Sporenfolklore en kleinburgerlijk decorum.

zette stad. Antwerpen onder de pinhelmen 1914-1918, Brasschaat, p. 80; Anoniem [= Eugène De Bock], België. Onrust in den lande, in: *Het vaderland*, 11 februari 1918.

⁷⁵ Archief Koninklijk Vlaams Conservatorium, Dossier Raf Verhulst, KVC/A.1.1.1.4/6.

⁷⁶ Mark [= O. De Smedt], De uitroeping van Vlaanderen's politieke zelfstandigheid te Antwerpen, in: *Gazet van Brussel*, 7 februari 1918.

⁷⁷ Het was andermaal Raf Verhulst die in de wending naar autoritarisme een beslissende rol heeft gespeeld, vgl. A. Vrints, *Bezette stad* [...], pp. 135-136.

De jonge en oude(re) activisten deelden eveneens een gebrek aan politiek vernuft en ervaring. Ze miskeken zich niet alleen voortdurend op de publieke opinie, ze hadden ook slechts zelden in de gaten hoezeer ze door de bezetter werden gemanipuleerd. De blutsen en builen die ze opliepen op 3 februari 1918 maakten hen niet sluw, maar wel gevaarlijker. Op nauwelijks enkele weken tijd smeedde de top van het Antwerpse activisme na de faliekant verlopen volksraadpleging plannen voor een eigen Vlaamse rijkswacht. De organisatie ervan werd toevertrouwd aan de ons intussen bekende George Roose, en die betrok van meet af aan zijn vriend en collega-journalist Paul van Ostaijen. De stadsklerk zag de nieuwe uitdaging helemaal zitten: de hem voorgespiegelde topfunctie van kapitein-adjutant zou meer dan het drievoud opleveren van wat hij op het stadhuis kreeg.⁷⁸ Pacifistische oprispingen bleken hem niet te hinderen. Ook van Duitsvijandigheid was niet het minste spoor: de rijkswacht in oprichting zou niet alleen gefinancierd worden door de bezetter, van elke rekrut werd ook een eed van trouw aan het Duitse gezag geëist. Door de al met al vrij plotse implosie van de Duitse militaire macht in de zomer van 1918 zou de oprichting van de Rijkswacht evenwel dode letter blijven.⁷⁹ De plannen ervoor werden samen met een berg andere papieren voor de bevrijding nog snel weggesleept naar Leipzig. Zo bleef de eerste jaren na de oorlog veel compromitterende informatie buiten het bereik van de Belgische justitie.

In de nadagen van 3 februari werden niet alleen allerhande militaire voorbereidingen getroffen. Ook werd een grootschalige verklikingsoperatie in gang gezet waaraan zowel Raf Verhulst als Paul van Ostaijen het hunne zouden bijgedragen. In *Het Vlaamsche Nieuws* berichtte 'Luc' om te beginnen wekenlang over de voorbije gebeurtenissen. Vanzelfsprekend probeerde hij de manifestatie als een overwinning voor te stellen. Maar hoe zwaar hij de triomf van de activisten ook aanzette, tussen de regels viel in zijn krantenberichten almaar duidelijker te lezen dat de tegenstand fameus was geweest. Omdat het verzet volgens Verhulst echter allesbehalve sportief was verlopen, begon hij de lezers van *Het Vlaamsche Nieuws* aan te moedigen om tegenstanders aan te geven bij het Vlaams Propagandabureau.⁸⁰ Hij bleef vaag over de bestemming van zulke aangiften, maar achter de schermen drongen de activisten bij de Duitsers aan op arrestaties en deportaties. Misschien nog meer dan de militaire plannen moesten zulke acties een machtsovername dichterbij brengen.⁸¹

— 78 M. Reynebeau, *Geschapen als activistisch mannequin. Het politieke avontuur van Paul van Ostaijen in de Eerste Wereldoorlog*, in: *Spiegel der Letteren*, jg. 39, 1997, nr. 2, pp. 161-181 (p. 174). De sollicitatie van Van Ostaijen wordt bewaard in Rijksarchief Brussel, archief Raad van Vlaanderen, 1530/ 2811, "Van Ostayen Paul, Antwerpen".

79 Vgl. A.L. Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging? [...]*, pp. 599-600.

80 Luc [= R. Verhulst], *Iets voor iederen dag. Het franskiljonse schuim*, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 7 februari 1918.

81 Vgl. C. Van Everbroeck, *August Borms [...]*, pp. 101-102.

EEN DOOR HAVERIJ GEPLUIMDE REKEL

Een van de slachtoffers van de verklikingsoperatie was Ary Delen, de 34-jarige adjunct-conservator van het Museum Plantin Moretus. Delen, als *selfmade* kunsthistoricus en zondagsschrijver gedoemd om bijrollen te spelen in de biografieën van anderen,⁸² was een extreemlinkse flamingant die tijdens de oorlog het activisme beestreed. Nochtans had hij in dat milieu nogal wat kennissen. Hij had schoolgelopen aan het Antwerpse Atheneum in de jaren 1890, speelde er een rol in de flamingantische leerlingenvereniging Vlaamsche Bond en tekende nog in april 1914 present op het twintigste congres van Jong Vlaanderen. Op een toen gemaakte foto is behalve Delen ook Paul van Ostaijen te zien, zittend tussen zijn schoolkameraden René Victor en Robert Van Genechten. Om maar te zeggen dat Delen en Van Ostaijen, ondanks een leeftijdsverschil van dertien jaar, van elkaars bestaan afwisten. Beiden waren eind 1914 trouwens enkele maanden als medewerker verbonden geweest aan *Vlaamsche Gazet/Het Laatste Nieuws*, de voorloper van *Het Vlaamsche Nieuws*.

In tegenstelling tot Van Ostaijen zou Delen echter weigeren Lode Wils' Rubicon over te steken. Sterker, hij draaide zich weer om en zou zich met een moed die naadloos overging in roekeloosheid blijven verzetten tegen de Duitsers en tegen al wie in zijn ogen optrad als hun slippendrager. Hij bestond het in 1918 om een open brief te richten aan de toenmalige rijkskanselier Von Hertling waarin protest werd aangetekend tegen de bestuurlijke scheiding van België. Hij drukte het pamflet op luxepapier op de oude persen van Plantin en sprokkelde 161 handtekeningen, onder meer van Victor De Meyere, Edmond Van Offel, Karel Weyler, Eugeen Van Mieghem, Jacob Smits, Maurits Sabbe, de eerdergenoemde conservatoriumdirecteur Nicolaas Cupérus en Alfons De Ridder (alias Willem Elsschot).⁸³

Delen werd niet lang na 3 februari 1918 door de Duitsers opgepakt en meegenomen voor verhoor. Intussen weten we al geruime tijd precies door wie hij was verklikt, namelijk door de radicaal-linkse flamingant en *Vlaamsche Nieuws*-medewerker Jef Van Extergem en door de net genoemde Robert Van Genechten. Beiden gaven bovendien de naam van Paul van Ostaijen door als getuige à charge.⁸⁴ Het werd Delen vooral

82 Wat niet wegneemt dat die nevenrol soms behoorlijk belangrijk is, zoals in de biografieën van Willem Elsschot, Jan Van Nijlen en Rik Wouters. V. Van de Reijt, *Elsschot. Leven en werken van Alfons de Ridder*, Amsterdam, 2011; S. Van den Bossche, *De wereld is zoo schoon waarvan wij dromen. Jan van Nijlen. Biografie*, Tielt, 2005; E. Min, Rik Wouters [...].

83 Vgl. V. Van de Reijt, *Elsschot* [...], p. 117 e.v.

84 L. Vandeweyer, "Jef van Extergem is een gemene kerel, een gevaarlijk ventje". Een linkse propagandist van de Raad van Vlaanderen, 1917-1918, in: H. Defoort e.a., *Jef Van Extergem en zijn tijd*, Antwerpen, 1998, pp. 78-99 (p. 86); M. Reynebeau, *Geschapen als activistisch mannequin* [...], p. 171. Matthijs de Ridder betwijfelt in de biografie of Van Ostaijen op 3 februari 1918 wel aan de activistische manifestaties had deelgenomen en getuige kan zijn geweest van de incidenten, vgl. M. de Ridder, *Paul van Ostaijen* [...], pp. 478-480. In een andere bijdrage van zijn hand heet de aanwezigheid van Paul van Ostaijen die dag zelfs "erg onwaarschijnlijk", vgl. M. de Ridder, *De revolutie die er geen was*, in: J. Sonnenschein & K. van der Haven (red.), *Barricadepoëzie. Lyrisch activisme sinds 1848*,

^ De deelnemers aan de twintigste landdag van Jong Vlaanderen, het Verbond der Vlaamsgezinde Studenten van het Middelbaar- en Normaalonderwijs. De foto werd genomen op de binnenplaats van het Koninklijk Atheneum aan de Rooseveltplaats in Antwerpen. Op de voorste rij zit als vierde van rechts Paul van Ostaijen, aan zijn rechterkant zit Robert Van Genechten, aan zijn linkerkant René Victor. Helemaal achteraan uiterst rechts staat Ary Delen. Ook Marcel Minnaert, Oskar De Smedt, Eugeen De Bock, Leo Picard, Paul Verbruggen en Antoon Jacob staan op deze foto. [Antwerpen, Leterenhuis]

— Berchem, 2021, pp. 97-116 (p. 109). De Ridder baseert zijn aanname op het feit dat de handtekening van de dichter ontbreekt op bewaard gebleven naamlijsten die werden aangelegd ten behoeve van de activistische volksraadplegingen en zich bevinden in het archief van de Raad van Vlaanderen (Rijksarchief Brussel, 1530/799). Geen van deze lijsten is echter gedateerd op 3 februari 1918 (wel op andere data). Over de deelnemers aan de manifestaties die dag bevatten ze bijgevolg geen inlichtingen. Bovendien zijn ze zeer onvolledig. Ze bevatten slechts ca. 430 namen uit Antwerpen en de wijde omgeving (inclusief Lier, Puurs, Boom ...), veel minder dan het aantal aanwezige activisten op 3 februari 1918. Opvallend is dat behalve de naam van Van Ostaijen ook de namen van onder vele anderen August Borms, Raf Verhulst en Oskar De Smedt ontbreken in deze documenten en

kwalijk genomen dat hij August Borms in het gelaat had gespuwd toen de activisten de Handelsbeurs verlieten en een zegemars door het centrum van de stad wilden aanvatten.

Delen heeft later opgeschreven dat hij zijn daden nooit heeft ontkend.⁸⁵ En die verklaring ligt in de lijn van zijn karakter, dat door vriend en vijand als licht ontvlambaar en koppig, maar ook als rechtlijnig en principieel werd ervaren.⁸⁶ Tijdens zijn verhoor gaf Delen dus onomwonden toe Borms op een fluim te hebben getrakteerd. Hij vond echter dat, indien Borms zich benadeeld of belaagd voelde, hij zich diende te wenden tot het Belgische gerecht.⁸⁷ In afwachting van verdere stappen werd Delen weer vrijgelaten.

Het spuwincident veroorzaakte destijds enige opwinding. Zo mopperde Raf Verhulst in *Het Vlaamsche Nieuws* op 27 februari 1918 op “*een door haverij gepluimde rekel, met knollenaam* [sic], [die] *de aan-vallende ziekte kreeg en naar Borms spuwde*”.⁸⁸ Haverij is een toespeling op de door de redactie gehate Belgische regering in Le Havre, maar waarom hij Delen een knollenaam toeschrijft, is minder doorzichtig. Misschien bedoelde hij niet ‘knollenaam’, maar ‘knullenaam’ en was het voor ingewijden duidelijk wie hij viseerde.⁸⁹ Delen heeft later staande gehouden dat hij in *Het Vlaamsche Nieuws* door Verhulst publiekelijk werd aangewezen en dit is de enige passage die daarvoor in aanmerking lijkt te komen.

Voorlopig werd Delen ongemoeid gelaten. De Duitsers en de activisten leken genoeg te nemen met de arrestatie van enkele grote jongens, zoals de liberale schepen van sociale zaken Louis Strauss en Louis Franck, sinds 1916 eveneens lid van het schepencollege en als voorzitter van de invloedrijke Intercommunale Commissie van Notabelen tijdens de bezetting de schaduwburgemeester van Antwerpen.⁹⁰ De rekening zou de spuwende betoger echter nog worden nagestuurd.

hun aanwezigheid op 3 februari 1918 staat in ieder geval buiten kijf. Het oudere onderzoek van Marc Reynebeau, waarin de aanwezigheid van Van Ostaijen niet betwijfeld werd, oogt op dit punt vooralsnog overtuigender, vgl. M. Reynebeau, *Dichter in Berlijn. De ballingschap van Paul van Ostaijen (1918-1921)*, Groot-Bijgaarden, 1995, p. 47.

85 Letterenhuis, archief Ary Delen, D295/H30: A. Delen, “*Herinneringen [...]*”, p. 44.

86 Vgl. S. Van den Bossche, “Ik heb de pest aan het literatuurtje-spelen van sommige holklinkende vaten.” De flamboyante verschijning van Ary Delen (1883-1960), in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, jg. 22, 2004, pp. 2-9.

87 Letterenhuis, archief Ary Delen, D295/H30: A. Delen, “*Herinneringen [...]*”, p. 44.

88 Luc [= R. Verhulst], iets voor iederen dag. De gevolgen van den 3n februari, in: *Het Vlaamsche Nieuws*, 27 februari 1918.

89 In 1934 zou Verhulst in een verderop nog te bespreken tirade tegen Delen een anekdote opdissen waarin hij de Nederlandse toneelmaker Willem Royaards over Delen laat zeggen: “Wat ’n knul!” Zie: R. Verhulst, *Een gerechtspleging [...]*.

90 Zie J. Naert, Jan De Vos, het Antwerpse stadsbestuur en het handhaven van de openbare orde onder de Duitse bezetting (1914-1918), in: *HistoriAnt*, jg. 11, 2023, pp. 105-135 (pp. 107-108).

Op 27 april 1918 werd Ary Delen in het Museum Plantin Moretus tijdens de kantooruren gearresteerd door de Duitsers en opgesloten in de gevangenis aan de Begijnenstraat.⁹¹ De aanleiding was een uit de hand gelopen ruzie in het museum tussen de adjunct-conservator en Hugo Kehrer (1876-1967), een Duitse luitenant-kolonel die was opgeleid als kunsthistoricus en in de jaren 1917-18 was belast met het inventariseren en fotograferen van het openbare kunstbezit in de provincie Antwerpen. Zijn opdracht maakte deel uit van de Kunstschutz, een operatie ter bescherming van cultureel erfgoed in bezet gebied die het barbaarse imago van de Duitsers na de grootschalige verwoestingen in 1914 moest oppoetsen. De dag van de ruzie verkeerde Kehrer vermoedelijk in het gezelschap van Friedrich August Nagel (1876-1959), een architect en fotograaf uit Nürnberg en tijdens de oorlog als Feldwebel in Antwerpen actief. Delen is altijd blijven geloven dat het hele conflict een valstrik was en dat de werkelijke reden voor zijn aanhouding lag in zijn openlijk anti-activistische en anti-Duitse houding. August Monet, een Antwerpse journalist die tijdens de oorlog in Amsterdam verbleef, reconstrueerde de gang van zaken op basis van een gesprek met Delen op 19 december 1918 als volgt:

“Ary Delen stond sedert lang al bijzonder slecht bij de Duitschers genoteerd, toen hij zekeren dag - hij zegt: bij ongeluk! - een Duitschen officier, die in het museum kwam snuffelen, een lade vrij onzacht tegen 't lijf stootte. De Duitser kloeg Delen aan, wegens opzettelijke mishandeling, en toen de zaak voor het Duitse gerecht kwam, werd ook als getuige Jan Denucé gedagvaard, die niets beters wist te vertellen, dan dat zijn ondergeschikte zich stééd's door zijn 'Deutschfeindlichkeit' had onderscheiden. Het gevolg was dat Ary Delen tot gevangenisstraf verwezen werd.”⁹²

Op 8 mei 1918 sprak het Duitse gouvernementsgerecht inderdaad drie maanden gevangenisstraf uit. Na het uitzitten van zijn straf zou de adjunct-conservator naar een kamp in Duitsland worden gedeporteerd. In de zomer verschenen enkele ongeruste berichten over deze nakende deportatie in buitenlandse kranten.⁹³ Na diplomatiek overleg en gelobby toonde de Duitse overheid zich bereid om van de deportatie af te zien als het stadsbestuur een borgsom van tienduizend mark zou neertellen.⁹⁴ Op 6 augustus 1918 werd dit bedrag per collegebesluit overgemaakt, onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat Delen verantwoordelijk was voor *“alle nadeelige gevolgen die het niet naleven der door hem tegenover de Duitse overheid onderteekende verbintenis na zich zou slepen”*.⁹⁵

91 Archief Museum Plantin Moretus, MR 41.04: klad briefwisseling van de conservator: 16 aug. 1912 - 19 nov. 1919.

92 A. Monet, Vier afgezette stadsambtenaren, in: *De Telegraaf*, 19 december 1918.

93 In de in Nederland uitgegeven krant *Belgisch dagblad* bijvoorbeeld op 25 juli 1918, in het in Frankrijk uitgegeven weekblad *La Patrie Belge* op 4 augustus 1918.

94 Over de diplomatieke inspanningen om Delen vrij te krijgen, zie W. 't Hoen, Het onmogelijke doen. Elsschot en consorten helpen Ary Delen, in: *ZL*, jg. 9, 2010, nr. 1, pp. 41-46; V. Van de Reijt, *Elsschot [...]*, pp. 120-123.

95 Archief Museum Plantin Moretus, MR35: afschrift van collegebesluit burgemeester en

Na zijn vrijlating hield Delen zich koest tot de Wapenstilstand. Hij durfde zijn huis niet meer uit en in brieven aan vrienden en collega's geeft hij een behoorlijk getraumatiseerde indruk.⁹⁶ Na de bevrijding werd tot zijn opluchting Denucé door de stedelijke overheid oneervol ontslagen vanwege zijn activisme. Onderweg naar de uitgang probeerde de conservator zijn ondergeschikte nog een tweede keer te verklikken, maar die poging faalde.⁹⁷ Ary Delen werd net als alle niet-gevluchte ambtenaren aan de tand gevoeld over zijn oorlogsverleden, maar werd weinig verrassend ongemoeid gelaten. Eind 1918 mocht hij de draad weer oppakken bij het Museum Plantin Moretus, nu onder de vleugels van Maurits Sabbe. In de jaren 1930 werd Ary Delen conservator van het Stedelijk Prentenkabinet en van het Rubenianum, en na de Tweede Wereldoorlog hoofdconservator van het Antwerpse Museum voor Schone Kunsten. De stadsgenoten die hem bij de Duitsers hadden verklikt, zou hij nooit vergeven. Met name jegens Denucé, Verhulst en Van Ostaijen zou hij zijn leven lang een diepe wrok blijven koesteren.⁹⁸

SAMEN OP DE VLUCHT

Terwijl Ary Delen zo'n beetje ondergedoken leefde in zijn eigen woning, publiceerde Paul van Ostaijen in oktober 1918 *Het sienjaal*, in de literatuurgeschiedenis bijgezet als het hoogtepunt van het humanitair-expressionisme in Vlaanderen. Deze tweede bundel, met daarin onder meer de gedichten 'Zaaitijd' en 'Aan eene moeder', rolde van de persen in het atelier van de *Antwerpsche Courant*. Dat zal ongetwijfeld een stuk voordeliger zijn uitgekomen dan bij Gust Janssens, de drukker van *Music-Hall*. Alfons Baeyens, de vader van Van Ostaijens vriend en collega-nachtbraker Peter Baeyens, had zijn drukmachines en ander materieel voordelig op de kop getikt bij de Duitsers, die het op hun beurt zelf in beslag hadden genomen bij de Brusselse kranten *Le Soir*, *La Dernière Heure* en *Le patriote* (de voorloper van *La Libre Belgique*). Het drukken van *Het*

schepenen t.a.v. J. Denucé, d.d. 6 augustus 1918.

96 Op 3 september 1918 vroeg hij aan het College van Burgemeester en Schepenen ziekteverlof aan vanwege de "ernstige zenuwverzwakking" sinds zijn gevangenschap. Dit verlof werd hem toegekend na bijkomend onderzoek door een van stadswege aangestelde arts. Felixarchief, archieven stad Antwerpen, personeelsdossier A. Delen, 284#4772: brief A. Delen aan het College van Burgemeester en Schepenen, d.d. 3 september 1918.

97 Denucé schreef op 29 november 1918 aan Karel Weyler, de toenmalige stadsecretaris die met het onderzoek naar activisten in de stedelijke administratie was belast, dat "niemand van het onder [hem] staande personeel eenige activistische daad bedreven heeft gedurende de Duitse bezetting". Wel vroeg hij zich niet geheel zonder verdere bedoelingen het volgende af: "Ik weet niet of het onderteekenen van het manifest voor De Clerck en Jacob als een activistische daad wordt aangerekend. Zoo ja, dan ben ik verplicht te bekennen dat mijn klerk, Ary Delen, op dezelfde lijst als ik geteekend heeft, die ons was aangeboden door Dr. Picard. De heer Delen is naderhand Dr. Picard gaan verzoeken zijn naam niet te publiceeren, hetgeen geschied is." Felixarchief, archieven stad Antwerpen, personeelsdossier A. Delen, 284#4772: brief van J. Denucé aan K. Weyler, d.d. 29 november 1918.

98 Opmerkelijk genoeg zou Delen in de bewaard gebleven bronnen nooit reppen van de betrokkenheid van Jef Van Extergem en Robert Van Genechten. Dat wettigt het vermoeden dat hij van hun demarches niet op de hoogte is geweest.

sienjaal lijkt achteraf bekeken tegelijk een vriendendienst en een werknemersbonus van de familie Baeyens.

Net als bij de verschijning van *Music-Hall* was Raf Verhulst de eerste om de nieuwe verzen publiekelijk aan te prijzen in *Het Vlaamsche Nieuws*. Het voorbehoud dat hij op formele gronden nog bij de eerste bundel had aangetekend, was inmiddels helemaal weggesmolten. Niet dat hij een adept van de lyrische vernieuwing was geworden, maar poëtische onverenigbaarheden schenen nu volstrekt bijkomstig. In *Het sienjaal* was zonder meer “een groot dichter” opgestaan, en daarmee bedoelde Luc een dichter die “diep en krachtig [voelt] wat er in zijn volk omgaat”. Verhulst drukte zelfs zijn spijt uit dat hij *Music-Hall* twee jaar eerder niet nog geestdriftiger had begroet.⁹⁹

De bespreking van *Het sienjaal* verscheen op 17 oktober 1918, de dag van de bevrijding van Oostende. Het was een kwestie van dagen, hooguit weken, voordat de rest van het land zou worden ontzet. Verhulst nam het zekere voor het onzekere, pakte zijn koffers en sloeg op de vlucht. Nauwelijks vier dagen nadat hij Van Ostaijens nieuwe bundel in *Het Vlaamsche Nieuws* had bejubeld, werd hij zelf gesignaleerd op het perron van Roosendaal.¹⁰⁰

Als Van Ostaijen zijn volk dan toch zo krachtig aanvoelde, dan moet hij hebben beseft dat van de meerderheid in Antwerpen weinig vergevingsgezindheid te verwachten viel. Terwijl de inwoners van de bezette stad vier jaar lang zwaar hadden afgezien, had de hippe dichter geflaneerd van bar naar musichall, uitgedost in op maat gemaakte jassen en extravagante mutsen die voor een modale burger zelfs in vredestijd onbetaalbaar zouden zijn geweest. Zijn cocaïnegebruik was evenmin ongezien gebleven. Natuurlijk werd in de buurt al snel gefluisterd dat zoveel luxe alleen met geld van de ‘pinhelmen’ te bekostigen viel. De geruchten waren in dit geval niet helemaal gefantaseerd. Bij de *Antwerpsche Courant* moet Van Ostaijen zijn bescheiden loon als stadsclerk vermoedelijk gemakkelijk hebben verdubbeld. Volgens berekeningen van het gerecht, gebaseerd op de bankverrichtingen van Alfons Baeyens, leverde de verkoop van de krant in 1917 392.860 frank op, in 1918 zelfs 533.342 frank. Daar moeten nog de onkosten van worden afgetrokken, maar Duitse tussenkomsten maakten die draaglijker dan in de reguliere omstandigheden. Alles wijst erop dat de familie Baeyens met de *Antwerpsche Courant* in nauwelijks drie jaar een vermogen vergaarde – in het juridisch dossier wordt uitgegaan van een slordige 145.000 frank nettowinst voor de eigenaar van de krant. De kleine redactie moet behoorlijk vergoed zijn geweest. Ook andere collaborerende bladen betaalden tijdens de oorlog trouwens prima voor het werk van bereidwillige journalisten.

— 99 Verhulst vergiste zich door in zijn bespreking van *Het sienjaal* zijn recensie van *Music-Hall* slechts een jaar (i.p.v. twee) eerder te dateren.

100 Dit meldden *De Maasbode* op 21 oktober 1918, en op 22 oktober 1918 *De grondwet. Roosendaal's Nieuws en advertentieblad* en de *Tilburgse Courant*.

Daarnaast leefde het vermoeden dat de *dandy* als een agent-provocateur door de Duitsers was betaald. Zulke betichtingen zijn nauwelijks te controleren en waarschijnlijk het werk van kwatongen, die altijd overuren maken in tijden van oorlog en bezetting. Een stuk concreter is echter de beschuldiging dat Van Ostaijen een Antwerpse herbergier zou hebben aangegeven voor het achterhouden van koper. Daar werd door een politiecommissaris nog op 7 juli 1920 officieel over gerapporteerd aan het Belgische Ministerie van Justitie.¹⁰¹ Ook voor verklikkers lag doorgaans een aantrekkelijke beloning in het verschiet, terwijl de verklikte uiteraard een strenge straf wachtte.¹⁰² Omdat hem behalve de wraak van het volk ook juridische straffen boven het hoofd hingen, zocht Paul van Ostaijen net als Verhulst tijdig veiliger oorden op.

Wanneer Van Ostaijen precies vertrok en welke vluchtroute hij nam, heeft het onderzoek nooit helemaal kunnen ophelderen. Volgens Reynebeau moet de dichter tussen 21 en 24 oktober 1918 de stad hebben verlaten.¹⁰³ Vermoedelijk bevond hij zich dus niet onder de "*bekende activisten*", die Verhulst vergezelden toen die op 21 oktober per trein in Roosendaal arriveerde. De Nederlandse kranten noemden alleen "*Raphaël Verhulst, redacteur van het Vlaamsche Nieuws*" bij naam en functie. Het is wel goed denkbaar dat Van Ostaijen Antwerpen een dag later, op 22 oktober, per spoor verliet. Op het perron in Roosendaal stapte die dag een tweede contingent activisten af, onder wie Lodewijk Severijns (als Claudius Severus bekend van *Vlaanderen's Weezang*) alsook de echtgenote en de dochter van Verhulst.¹⁰⁴

Hoe het ook zij, Verhulst en zijn gezin reisden verder naar Scheveningen, terwijl Van Ostaijen via Düsseldorf naar Berlijn spoorde.¹⁰⁵ Of ze elkaar na hun vlucht uit Antwerpen nog ooit hebben gezien, is niet bekend. Via gemeenschappelijke vrienden of de pers zullen ze wel min of meer op de hoogte zijn gebleven van elkaars juridische ellende. Verhulst zoog als grote vis in de activistische vijver vanzelfsprekend veel meer aandacht naar zich toe. Er liepen ook tegelijk meerdere procedures tegen hem. Nadat hij eerst door de Antwerpse correctionele rechtbank op 23 juli 1919 voor "*verklikking aan den vijand*" tot drie jaar cel was veroordeeld,¹⁰⁶ kreeg Verhulst in het grote proces tegen de Raad van Vlaanderen op 31 mei 1920 van de krijgsraad de doodstraf.¹⁰⁷

101 K. Absillis, *St. Paul's Cathedral* [...], pp. 240-241. Zie ook: Algemeen Rijksarchief, archief van het Ministerie van Justitie (Afdeling 2: Sûreté Publique), 1 153.608: vreemdelingendossier van Leopold Andreas van Ostayen [Paul van Ostaijen].

102 G. Leenders, *Verklikkers in Duitse dienst in Antwerpen en hun gerechtelijke vervolging na de Eerste Wereldoorlog*, in: *BTNG*, jg. 47, 2017, nrs. 2-3, pp. 41-72.

103 M. Reynebeau, *Dichter in Berlijn* [...], p. 53.

104 Berichtgeving in *De Maasbode* van 22 oktober 1918.

105 Tenminste, dat noteert Borgers, *Paul van Ostaijen* [...], p. 185.

106 Rijksarchief Beveren, Raad van Vlaanderen, Gevolmachtigden, PK Antwerpen 2001 C 114. Zie ook: Anoniem, *Rechterlijke kronijk*, in: *Gazet van Antwerpen*, 25 juli 1919.

107 J. Monballyu, *Slechte Belgen! De repressie van het incivisme na de Eerste Wereldoorlog door het Hof van Assisen van Brabant (1919-1927)*, Brussel, 2011, p. 61. De gerechtelijke dossiers over Verhulst werden wellicht niet bewaard. Zie voorts: Anoniem, *Assisenhof van Brabant*. Nog activisten veroor-

In 1921 reisde Verhulst van Nederland door naar Göttingen, de Duitse universiteitsstad waar tijdens de oorlog een kamp was ingericht voor Vlaamse krijgsgevangenen. Zij werden er toen heropgevoed tot de activistische beginselen toegedane rekruten. Verhulst had zich altijd een groot pleitbezorger van dat kamp getoond en bezocht het in 1917 meermaals in het gezelschap van Borms. Na de oorlog werd Göttingen een reservaat voor voortvluchtige activisten die er zich dankzij financiële tegemoetkomingen van de Duitsers drijvende hielden. Verhulst mocht er tien jaar lang, tot aan zijn Duits 'erepensioen', Nederlandse taal- en letterkunde doceren.¹⁰⁸ Als wederdienst leende hij zijn pen voor propagandadoeleinden. Het meest notoire resultaat van zijn inspanningen op dit gebied was een in 1929 onder de schuilnaam Jan Terzake gepubliceerd pamflet dat nieuw leven blies in de franc-tireursmythe, waarmee de Duitsers destijds de willekeurige executie van burgers en de vernietiging van erfgoed tijdens hun Belgische doortocht hadden goedgepraat.¹⁰⁹ Het leverde Verhulst in België bij verstek een bijkomende gevangenisstraf van twee maanden en een boete op. Mede hierdoor kon hij ook na zijn pensioen niet zomaar naar België terugkeren (de straffen voor deelname aan het activisme waren intussen als gevolg van de amnestiewetgeving wel vervallen verklaard). Verhulst vestigde zich in 1931 in de omgeving van Aken, vlak bij het Drielandenpunt.¹¹⁰ Hij bleef opereren in Duitse revanchistische kringen, stuurde al vroeg aan op een tweede activisme, maakte zich na de machtsgreep van de nationaalsocialisten moeiteloos het antisemitisme eigen en werd een grote bewonderaar van Adolf Hitler.¹¹¹ Tegen het einde van de jaren 1930 distantieerde hij zich in scherpe bewoordingen van het volgens hem veel te lauwe en te weinig Duitsgezinde Vlaams Nationaal Verbond (VNV).¹¹²

Paul van Ostaijen werd na de oorlog vervolgd door de Antwerpse Rechtbank van Eerste Aanleg voor zijn arbeid bij de *Antwerpsche Courant*. Hij kwam ervan af met acht maanden zonder uitstel. De dichter mocht van geluk spreken dat nogal wat compromitterend archiefmateriaal tijdig naar Leipzig was verslept waar het via enkele tussenstations belandde bij zijn vriend en gewezen hoofdredacteur van de *Antwerpsche Courant* George Roose. De volle draagwijdte van zijn activistische engagement raakte zo pas

deeld, in: *Gazet van Antwerpen*, 2 juni 1920.

108 W. Dolderer, *De republiek van Weimar en de Vlaamse beweging*. Tweede deel: De betrekkingen, in: *WT*, jg. 56, 1997, nr. 3, pp. 131-151 (p. 147).

109 Zie hierover: W. Dolderer, *De republiek van Weimar [...]*, pp. 133-134; J. Müller, *Die importierte Nation. Deutschland und die Entstehung des flämischen Nationalismus 1914 bis 1945*, Göttingen, 2020, p. 225.

110 A. Van Nimmen, *De uitreiking van de Rembrandtprijs aan Raf Verhulst in 1941*. Een politiek spektakel met voor- en naspel, in: *WT*, jg. 70, 2011, nr. 4, pp. 344-364 (p. 349).

111 L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000, p. 152 e.v.; V. Scheltiens, *Met dank aan de overkant. Een politieke geschiedenis van België*, Kalmthout, 2017, pp. 133-134.

112 E. Verhoeyen, *Spionnen aan de achterdeur. De Duitse Abwehr in België 1936-1945*, Antwerpen-Apeldoorn, 2011, p. 245.

veel later bekend.¹¹³ Hij is na bijna drie jaren van voortvluchtigheid in mei 1921 naar Antwerpen kunnen terugkeren, wellicht omdat hij zich bereid toonde zijn Belgische legerdienst te vervullen. Zijn straffen, zijn veroordeling in de zaak Mercier inbegrepen, kon hij ontlopen dankzij de intussen ingevoerde amnestiewetgeving. Zijn politieke engagement van tijdens de oorlog zou hij nooit afzweren. Ook zijn anti-Belgische res-sentiment en zijn trouw aan Borms bleven tot aan zijn voortijdige dood in 1928 intact.

WAAKHONDEN BIJ HET GRAF

Van Ostaijen overleed op 18 maart 1928 op 32-jarige leeftijd aan tuberculose in het Ardense sanatorium van Miavoye, een gehucht bij de Naamse gemeente Anthée. Twee dagen later werd hij begraven op het plaatselijke kerkhof. Gaston Burssens, de in Dendermonde geboren dichter, activist en goede vriend van Van Ostaijen, was een van de weinige aanwezigen. August Borms zat nog altijd in de cel en ook Raf Verhulst kon om intussen bekende redenen de uitvaart niet bijwonen. Toch was geen van beiden Van Ostaijen vergeten.

Verhulst schreef vanuit Göttingen op 25 maart 1928 aan Hendrik van Ostayen:

“Met diep hartzeer heb ik het verscheiden van uw hoogbegaafden zoon vernomen en ik bied u mijn oprechte deelneming in dit groot verlies. Ik heb Paul leeren kennen in den oorlog en was even zoo zeer met zijn persoon als met zijn werk ingenomen. Hij was niet alleen een ware dichter, die ons een nieuw geluid bracht, maar tevens een dappere jonge man die voor zijn in 't begin vreemd aandoende kunst en voor zijn liefde tot Vlaanderen durfde uitkomen. Voor die liefde werd hij dan ook getroffen. Ik ben zeker dat ook zijn groote vriend, Dr. Borms, zeer aangedaan zal zijn als hij het nieuws in zijn cel verneemt. Misschien is hij niet eens in staat U zijn in-nige gevoelens mede te deelen; laat mij toe het dan voor hem te doen. De naam van den jongen dichter Paul van Ostayen zal met eere vermeld blijven in onze letterkunde en zijn werk zal niet vergaan. Mocht dit een troost voor zijn vader en zijn broeder wezen. Ook mijn vrouw biedt U haar oprechte deelneming aan.”¹¹⁴

113 Roose verkocht het archief begin 1925 uit financiële nood aan Belgische patriotten die het zouden gebruiken voor studiedoel-einden maar ook om de activisten en hun politieke erfgenamen schade toe te brengen. Over de bewogen geschiedenis van het archief van de Raad van Vlaanderen, zie: L. Vandeweyer, *Het conglomerataarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer, de Nationalen Bond voor de Belgische Eenheid, Jacques Pirenne en Henri Pirenne, 1908-1939*, Brussel, 2012, p. 21 e.v.

114 Letterenhuis, archief Paul van Ostaijen, O 3945/B5: brief van R. Verhulst aan H. Van Ostayen, d.d. 25 maart 1928. De brief is in een licht ingekorte versie opgenomen in: M. de Ridder & A. Blommaert (eds.), *Uwen lekkeren zoon heeft ook het geluk gehad van te kunnen fluiten en uittejouwen. Brieven over Paul van Ostaijen*, Antwerpen, 2012, p. 17.

Om Dr. Borms maakte Verhulst zich nodeloos zorgen. Het nieuws van het ontijdige overlijden bereikte ook cel 310 van de Leuvense gevangenis, waar de grote martelaar van de activisten zijn voorwaardelijke invrijheidstelling bleef weigeren en nu al negen jaar was opgesloten. Twee dagen na Verhulst maakte ook Borms zijn condoléances over aan Van Ostaijens vader:

“Mij bereike hier de doodsmare van uw geliefden zoon, mijn trouwen oud-strijdgenoot, die ons op zulken jeugdigen leeftijd reeds ontvalt. Wat een verlies vooral voor onze Nederlandsche Letteren, waar hij sedert jaren reeds een eervolle plaats had veroverd, zoodat zijns naam daar zal blijven leven als een der meest verdienstelijke dichters van dit tijdperk. Helaas, hij deelt het lot van een Albrecht Rodenbach, een J. Perck [de Nederlandse dichter Jacques Perk], die ook reeds in de Lente van hun leven werden weggemaaid, vóór dat hunne uitzonderlijke gaven zich ten volle hadden kunnen ontplooiën. Hier moeten wij zeggen met den heiligen man Job: ‘De Heer had ze ons gegeven, de Heer heeft ze ons ontnomen, dat Zijn Heilige Naam gebenedijd zij’. De nagedachtenis van den dierbaren overledene, Waarde Heer Van Ostayen, zullen wij in eere houden en tevens den Allerhoogste bidden voor zijne eeuwige zielerust. Ik offerde reeds te dier intentie aan Onzen Lieven Heer de verdiensten van een geduldig gedragen gevangenisdag op. Met deze mijne kristelijke deelneming, bied ik u, alsook uwe achtbare verwanten, mijne eerbiedigste gevoelens en innigsten Vlaamschen groet.”¹¹⁵

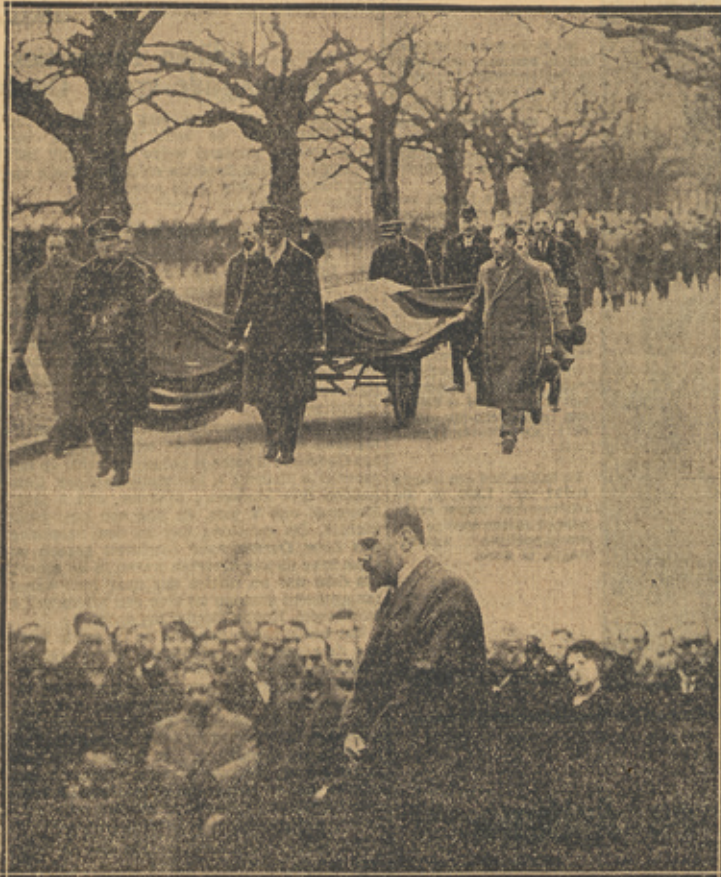
De genegenheid die uit de brieven van Verhulst en Borms opstijgt, is de zoveelste indicatie dat de kloof tussen jonge activisten met hun antiburgerlijke parolen en de als meer orthodox en kleinburgerlijk afgeschilderde leiders van het Antwerpse activisme, niet overdreven mag worden. Al in 1917-18 bleek die kloof in de politieke praxis irrelevant; het heeft er alle schijn van dat de naweeën van de oorlog de solidariteit tussen de generaties onderling nog heeft vergroot.¹¹⁶

Nauwelijks was op Van Ostaijens graf in Anthée een houten kruisje geplant, of er gingen al stemmen op om het stoffelijk overschot van de miskende dichter naar Antwerpen te laten overbrengen. De voorbereidingen zouden uiteindelijk nog bijna drie jaar in beslag nemen, maar op zaterdag 19 maart 1932 was het zover. Toen werd

¹¹⁵ Letterenhuis, archief Paul van Ostaijen, O 3945/B5; brief van A. Borms aan H. Van Ostayen, d.d. 27 maart 1928. Vgl. M. de Ridder & A. Blommaert (eds.), *Uwen lekkeren zoon [...]*, p. 18.

¹¹⁶ Relevant in dit verband is bijvoorbeeld nog de reactie op Van Ostaijens overlijden van de Antwerpse activist Karel Angermille, die zeven jaar jonger was dan Verhulst en vijf jaar ouder dan Borms. Hij noteerde in zijn autobiografische publicatie over het activisme: “De 32-jarige dichter Paul Van Ostayen weggerukt. Niet alleen op het gebied der letterkunde, waar hij met baanbrekend durf optrad, was hij eene figuur van beteekenis, maar ook als Vlaamsch strijder was hij zeer verdienstelijk geweest. Zoo verscheen o.a. van hem in ‘De Goedendag’ van 1916 een studie ‘Over het tragische van onze Beweging’ en in ‘Ons Land’ van 1917 eene reeks van 28 artikelen: ‘De Voorgeschiedenis van de Vlaamsche Beweging’, die buitengewoon belangrijk en sterk gedocumenteerd was. Ik deed destijds pogingen bij hem om deze studie in brochurevorm uit te geven: hij was akkoord, maar de ‘ineenstorting’ kwam ons verrassen.” K. Angermille, *De lotgevallen van een activist. Van Antwerpen naar Antwerpen 1914-1929*, Borgerhout, 1931, p. 401.

Het lijk van dichter Paul van Ostayen rust nu in Vlaamsche aarde

Op onze foto, (boven): Getrouwen, vrienden en geestgenoten van dichter Paul van Ostayen vergezellen het stoffelijk overschot van den dapperen dichter, bij de overbrenging naar de begraafplaats van het Schoonselhof. (Onder): Jozef Muls verkondigt, bij het nieuwe graf waarop straks eik der aanwezigen een bloem zal leggen, den roem van den jongen doode.

- ^ Op 19 maart 1932 werd Paul van Ostayen voor de eerste keer herbegraven op het Schoonselhof in het bijzijn van vrienden en sympathisanten, onder wie ook August Borms. *De Standaard* berichtte drie dagen later dat "het lijk van de dichter nu in Vlaamsche aarde" rustte. De bovenste foto toont de lijkstoet met aan het baarkleed Gaston Burssens (uiterst links), Oscar Jespers (vooraan rechts) en voorts Paul Verbruggen, Herman Vos, Karel Platteau en Jozef Muls. Op de onderste foto houdt Jozef Muls de grafrede. [Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, B62456]

Van Ostaijen ten tweede male te ruste gelegd, ditmaal op het Schoonselhof, de nieuwe begraafplaats aan de rand van zijn geboortestad. August Borms, op vrije voeten sinds 17 januari 1929, kreeg zo onverhoopt een herkansing om afscheid te nemen. Raf Verhulst riskeerde op Belgische bodem nog steeds onmiddellijk te worden aangehouden en bleef thuis. Vele andere oud-strijders van het Antwerpse activisme konden net als Borms wel naar het Schoonselhof afzakken, onder anderen Paul Verbruggen, Victor Brunclair, Jozef Duysan, Jozef Muls, Herman Vos, Floris en Oscar Jespers, Leo Augusteyns, Eugène De Bock en Adelfons Henderickx. Ook Gaston Burssens was er, net als de architect Huib Hoste en de dichteres Alice Nahon, wier werk Van Ostaijen twee jaar voor zijn dood nog had afgeserveerd als sentimenteel kleinburgerlijk gewets.

Het Belgische gerecht vertrouwde het zaakje niet en hield de namen van de aanwezigen bij.¹¹⁷ Dat de activistische netwerken van destijds werden gevolgd, is licht te begrijpen. De kopstukken, onder wie in de eerste plaats natuurlijk Borms, hadden nooit afstand genomen van hun overtuigingen en daden. Ze maakten er evenmin een geheim van dat ze alles zouden overdoen als de kans daartoe zich zou aandienen.

Wie op 19 maart 1932 geen laatste eer kwam betuigen op de Antwerpse dodenakker, was Ary Delen. De stapsgewijze heiligverklaring van Paul van Ostaijen zat hem dwars. Hij was er intussen meer dan ooit van overtuigd dat de dichter hem destijds bij de Duitsers had verraden, net als Raf Verhulst en naderhand Jan Denucé. Vermoedelijk had Delen na de oorlog nog het een en ander vernomen van kennissen op het stadhuis, in het bijzonder van Victor De Meyere, die net als Delen eind 1914 nog had meegewerkt aan *Vlaamsche Gazet/Het Laatste Nieuws*, maar uiteindelijk positie koos tegen het activisme. De gewezen Van Nu en Straks-er en volkskundige De Meyere was tijdens de oorlog Van Ostaijens bureauchef op het stadhuis. Aanvankelijk moet het wel geklikt hebben, want de jonge dichter droeg het al eerder vermelde gedicht 'Wederkeer' uit *Music-Hall* op aan zijn baas. In de laatste oorlogsjaren verzuurde de relatie compleet en na de oorlog is het nooit meer goed gekomen tussen die twee.

Toen een schare bewonderaars en vrienden de nieuwe rustplaats van Van Ostaijen in de jaren 1930 nog meer glans wilde verlenen met een eigentijds beeldhouwwerk van Oscar Jespers en vervolgens bleek dat de dure aanschaf ervan deels gefinancierd zou worden met geld van de belastingbetaler, werd het Ary Delen wellicht te machtig. Eind 1933 liet hij zich in een interview voor het Nederlandse tijdschrift *Den Gulden Winckel* ontvallen dat hij tijdens de oorlog was "[v]erraden en verklikt door eenige activisten, waaronder Raf Verhulst en ook, ja, ook Paul van Ostayen".¹¹⁸ Daarmee bestond een

¹¹⁷ In het archief van de Gerechtelijke Politie bij het Parket van de Procureur des Konings van Antwerpen bevindt zich een flinterdun dossier met het opschrift "Begravenis van Van Ostayen Paul (1465P). 1932". Het bevat een krantenknipsel uit *De Schelde*, d.d. 20 maart 1932, met een opsomming van de aanwezigen. Zie: Rijksarchief Beveren, R452A PK Antwerpen 2001C/1006.

¹¹⁸ G.H. 's Gravesande, Een dubbel interview. Ary Delen over Willem Elsschot en zichzelf, in:

tot dusver slechts onder ingewijden bekend verhaal plots in de publieke ruimte. Dit viel heel slecht bij de vrienden en bewonderaars van Van Ostaijen, die vreesden dat Delens interventie bedoeld was om de geldinzameling voor het grafmonument te saboteren.¹¹⁹ Dat kon men niet laten gebeuren.

Het was weinig verrassend Gaston Burssens die de uitspraken van Delen het eerst opmerkte en meteen op actie aandrong. Na de dood van zijn literaire wapenbroeder had hij zich opgeworpen als een testamentair executeur van de verbeterde soort. Net in 1933 had hij zijn strijd lust omgezet in *Paul van Ostaijen zoals hij was en is* (1933), een in eigen beheer uitgegeven monografie waarin hij zo veel rekeningen vereffende dat zelfs Marnix Gijsen, een (gewezen) geestverwant maar intussen een van Burssens' doelwitten, betwijfelde of hiermee aan de nagedachtenis van de dichter nog wel een dienst werd bewezen.¹²⁰ Over het politieke verleden sprak Burssens in zijn boekje slechts in bedekte termen. Hij studeerde zelf tijdens de oorlog een jaartje aan de von Bissinguniversiteit om vervolgens kniehoog in de Mechelse collaboratie terecht te komen. Hij eindigde de oorlog als ambtenaar op het Vlaamse ministerie van Landbouw te Brussel, waar zijn voornaamste taak bestond uit het vervangen van Franse opschriften door Nederlandse en het scheiden van Vlaamse en Waalse dossiers.¹²¹ Na de oorlog werd hij door de Mechelse rechtbank van eerste aanleg veroordeeld tot vijfhonderd frank boete en zes maanden gevangenis, een straf die hij volledig uitzat. De grond voor zijn veroordeling was niet de publicatie van gedichten en artikelen zoals in het verleden is gesuggereerd,¹²² maar verklipping aan de vijand.¹²³ Was hij ervan op de hoogte dat zijn kompaan Van Ostaijen zich tijdens de oorlog aan soortgelijke praktijken had gebrand, of was hij oprecht naïef toen hij Raf Verhulst verontwaardigd op de hoogte bracht van Delens zogenaamde lasterpraat?¹²⁴

Den Gulden Winckel, december 1933, pp. 222-225 (p. 223).

119 Dit blijkt in de eerste plaats uit het ongepubliceerde manuscript van R. Verhulst: Letterenhuis, Archief Marc Edo Tralbaut, V 4165/H(7): Ary Delen tegen Paul van Ostaijen, manuscript. Het manuscript is een mogelijk al eind maart geschreven versie van het artikel dat Verhulst pas op 3 juni 1934 liet afdrukken in *Het Vlaamsche volk* (cf. infra).

120 M. Gijsen, *Verzameld Werk 5* [...], pp. 862-863. Gijsens kritiek verscheen oorspronkelijk in *De Boekenkast* van 1 juli 1934. Over *Paul van Ostaijen zoals hij was en is* zie voorts: G. Buelens, *Van Ostaijen tot heden. Zijn invloed op de Vlaamse poëzie*, Nijmegen, 2008, p. 318 e.v.

121 G. Burssens, *Getuigenissen* [...], p. 228.

122 Vgl. J. Brouwers & J. Uytterhoeven, *Met Gaston Burssens in de cel*, Mechelen, 1981, p. 27.

123 K. Absillis, *Staatsgevaarlijke Reynaerterpiek* [...], p. 63.

124 Gaston Burssens had in de lente van 1934 een goed contact met Verhulst; er was toen zelfs even sprake van plannen voor een gezamenlijk uit te geven weekblad. Vgl. H.-F. Jaspers, *De Laatste Gids 1930*. 'We zouden die Gids toch eens tot leven moeten brengen...' Marc. Eemans, Gaston Burssens en E. du Perron: *De Laatste Gids*, tijdschrift-in-spe, in: *ZL*, jg. 2, 2002, nr. 3, pp. 28-42 (p. 40); D. De Laet, *Het ware verhaal* [...], p. 83.

Verhulst had het interview met Delen naar eigen zeggen nog niet gezien, maar beloofde meteen een advocaat onder de arm te nemen in Nederland om tegen de uitgever van het blad en de interviewer, G.H. 's Gravesande, te procederen. Als raadsman koos hij niemand anders dan Robert Van Genechten, de ex-klasgenoot van Van Ostaijen, zelf voor zijn activisme door het Antwerpse assisenhof veroordeeld tot acht jaar gevangenisstraf. In tegenstelling tot bij Burssens was die veroordeling bij verstek geweest, want net als Van Ostaijen en Verhulst was Van Genechten bijtijds gevlucht. In zijn geval naar Utrecht, waar hij eerder een netwerk van politieke zielsverwanten had uitgebouwd en nu zijn rechtenstudie zou voltooien. Anno 1933 was Van Genechten een nazi in de dop. In 1934 sloot hij zich aan bij de NSB van Anton Mussert, waarna hij zich omschoolde tot een extreme fascist en een van de fanatiekste Jodenhaters in de Lage Landen – de twijfelachtige kroon op zijn werk werd een antisemitische bewerking van Van den vos Reynaerde.¹²⁵

Mogelijk wist Burssens als niet-Antwerpenaar weinig tot niets af van de zaak Delen. Zoals inmiddels aangetoond, lag dat helemaal anders voor Verhulst en Van Genechten. Beiden wisten maar al te goed wat Delen in de nasleep van 3 februari 1918 was overkomen. Ze waren er namelijk mee verantwoordelijk voor geweest. Verhulst had in *Het Vlaamsche Nieuws* opgeroepen om tegenbetogers te verklikken en speelde als vertegenwoordiger van de Raad van Vlaanderen achter de schermen waarschijnlijk ook zo zijn rol. Van Genechten schreef een brief aan het Vlaams Propagandabureau waarin hij Ary Delen aanwees als de spuwer en Paul van Ostaijen als bijkomende getuige naar voren schoof.¹²⁶ Hij moet dus van meet af aan geweten hebben dat Delen in *Den Gulden Winckel* de waarheid sprak. Maar gemaakte fouten erkennen bleek geen optie, excuses aanbieden al helemaal niet.

In een brief aan G.H. 's Gravesande noemde Van Genechten op 5 april 1934 de bewerkingen van Delen “lasterlijk” voor zijn cliënt. Om de zaak “in der minne” te regelen, eiste hij dat *Den Gulden Winckel* in het eerstkomende nummer onderstaande “verontschuldiging” zou opnemen. Indien men zich hier binnen de acht dagen niet bereid toonde, zouden rechtsmaatregelen volgen:

“In het nummer van December 1933, van dit tijdschrift, komt op p. 225 de volgende uitlating voor als medegedeeld door den heer Ary Deelen [sic] in een interview, naar aanleiding van hetgeen hem in zijn strijd tegen het Vlaamsche activisme tijdens den oorlog zou zijn overkomen: ‘Maar de strijd dien wij leverden, was ongelijk. Hij bracht ons in botsing met de Deutsche militaire kliek. Verraden en verklikt door eenige activisten, waaronder Raf Verhulst, en ook, ja ook Paul van Ostayen, werd ik in de gevangenis

125 Zie F. van Oostrom, Reinaert bij de NSB, in: *Literatuur*, jg. 1, 1984, nr. 1, pp. 28-33; C. Jansen, Van kwaad tot erger. Nationaalsocialistische ideologie in het vervolghet verhaal van Van Genechten over Reynaert, Boudewijn en Jodocus, in: *Tiecelijn*, jg. 35, 2022, pp. 92-140.

126 M. Reynebeau, Geschapen als activistisch mannequin [...], p. 171

gestopt. Ik kwam er slechts uit, toen de Duitse revolutie een einde begon te maken aan den oorlog...'

Ik verklaar, dat ik als schrijver van dit stuk, betreur de publicatie van deze uitlating. In het bijzonder bied ik Prof. Raf Verhulst te Aken, voor de daarin tegenover hem lasterlijke uitlating, waarvoor ik geen enkel bewijs kan inbrengen, mijn verontschuldigen aan. Terwijl ik verklaar den eveneens volkomen onbewezen smaad aan de nagedachtenis van Paul van Ostayen aangedaan te betreuren, en beiden te houden voor personen van eer.¹²⁷

Zoals te voorspellen viel, was Ary Delen bepaald furieus en niet van zins om wat dan ook terug te nemen. "Geen woord, geen sylbe, geen komma", brieste hij per brief aan W.A. Kramers, de hoofdredacteur van *Den Gulden Winckel*.¹²⁸ Harde bewijzen om zijn beweringen te staven, kon hij echter niet zomaar voorleggen. Hij baseerde zich op zijn eigen herinneringen en bijkomende informatie van getuigen:

"Verhulst maakte het dossier waarvan de Duitsers zich tegen mij bedienden. Dit verklaarde in het openbaar Van Ostayen die in bijzijn van getuigen (beambten van de stedelijke administratie) de lijst opmaakte van degenen die aan gezegden oproer van 1918 hadden deel genomen, lijst waarop diezelfde getuigen mijn naam lazen. Drie dagen voor mijn aanhouding verheugde dezelfde Van Ostayen zich openlijk, en steeds in bijzijn van dezelfde getuigen, over het feit dat ik weldra in de gevangenis zou worden gestopt."

Vervolgens ontspoon er zich een omslachtig epistolair verkeer, waaraan zowel 's Gravesande, W.A. Kramers, Ary Delen, Rob Van Genechten als Verhulst deelnamen. In België zag Van Genechten al gauw af van juridische stappen, naar eigen zeggen omdat "personen als de Heer Verhulst, gezien hunnen Vlaamsche Nationale opvattingen daar praktisch rechteloos zijn". Daarom bleven de aanklagers hun energie richten op de Nederlandse betrokkenen, die zich bij gebrek aan enige voorkennis uiteraard niet zeker wisten van hun zaak. Op 18 april 1934 probeerde Van Genechten 's Gravesande nogmaals te bewerken:

"Buiten de juridische gehoudenheid hiertoe, zou ik U ook op de moreele willen wijzen. De lasterlijke uitlatingen van den heer Delen mogen in Nederland niet onweersproken blijven. (...) Dit klemt niet alleen tegenover den Heer Verhulst, maar als het ware nog meer tegenover de nagedachtenis van Paul van Ostayen, die geen familie heeft nagelaten en die op deze manier op een niet te qualificeeren wijze door den heer Delen wordt aangetast."¹²⁹

127 Letterenhuis, G278/B: brief R. Van Genechten aan G.H. 's Gravesande, d.d. 5 april 1934.

128 Letterenhuis, D295/B: brief van A. Delen aan W.A. Kramers, d.d. 3 april 1934.

129 Letterenhuis, G278//B: brief van R. Van Genechten aan G.H. 's Gravesande, d.d. 18 april 1934.

Toen ook deze interventie niets concreets opleverde, stelde Van Genechten zijn cliënt voor om de dreigementen om te zetten in concrete actie. Zijn honorarium als raadsman wilde hij laten vallen, maar hij had wel honderd gulden van Verhulst nodig om de rechtszaak op te kunnen starten (destijds de prijs van drie fietsen of twee schrijfmachines). Dat bedrag wilde Verhulst echter niet riskeren en hij besloot daarom zijn rondje bluffpoker elders voort te zetten.

Op 3 juni 1934 pakte Verhulst met een stevige tirade uit tegen Delen in *Het Vlaamsche volk*, het Antwerpse weekblad waarin hij samen met Ward Hermans aan anti-Belgische en pro-Duitse agitatie deed. De aan het IJzerfront geradicaliseerde schrijver Hermans was intussen net als Verhulst uit de kast gekomen als een overtuigde nationaalsocialist en antisemiet. De gerechtelijke politie vermoedde mede op grond van de berichtgeving dat *Het Vlaamsche volk* in de context van de naoorlogse *Flamenpolitik* met Duits geld werd gefinancierd.¹³⁰

De beweringen van Delen misten uiteraard elke grond en waren lasterlijk bedoeld, zo stak Verhulst van wal. Zijn eigen oorlogsverleden voorzag hij van de volgende toelichting:

“Daar onze activistische daden zuiver, vaderlandslievend en onbaatzuchtig waren, kon ons niets ten laste worden gelegd en bleef alleen de laster over om ons te treffen. Dan lag voor de hand de beschuldiging van verklikking. Wij hebben nooit iemand verklikt (...) Wij zouden onszelf verrachten [sic] indien wij ooit aan verklikking hadden schuldig gemaakt. Alle oorlogvoerenden gingen voort op verklikkers doch niemand verachtte meer die laffe, lage kerels dan juist de Duitschers. Met een gerust gemoed mogen wij verklaren dat er in heel Duitschland geen menschen is, die zoo over ons denkt.”

De op 23 juli 1919 wel degelijk voor verklikking veroordeelde activist trok vervolgens openlijk in twijfel of Ary Delen wel ooit een gevangenis van binnen had gezien. Zelf had hij daar namelijk nooit wat van opgevangen:

“Vóór wij het nu lezen in het onderhavig artikel wisten wij niet eens, dat de genaamde Ary Delen door de Duitschers werd ingerekend. Wij twijfelen nog aan de waarheid van zijn bewering. Ons dunkt, dat wij als hoofdopsteller van het voornaamste en strijdvaardigste dagblad van de stad, nl. Het Vlaamsche Nieuws, daar iets van vernomen zouden hebben.”

Over de door Delen belasterde Van Ostaijen was Verhulst formeel. Rechter in de schoenen kwam je ze maar zelden tegen:

— 130 Rijksarchief Beveren, Dossier Raf Verhulst, PK Antwerpen 2001C 70: verslag gerechtelijke politie aan de Procureur des Konings te Antwerpen, januari 1935.

“Paul van Ostaijen bezocht ons af en toe op de redactie [van Het Vlaamsche Nieuws] en niet éénmaal is de naam Ary Delen over zijn lippen gekomen. Hij was een trotsche natuur, die alle verklinking van huis uit moest verfoeien.”

Tot slot knipte en plakte Verhulst schijnbaar lukraak allerlei fragmenten uit de brieven van 's Gravesande, W.A. Kramers en zijn advocaat Van Genechten. Pas aan het einde werd de bedoeling van zijn tussenkomst in *Het Vlaamsche Volk* duidelijk. Hij hoopte dat het Paul van Ostaijen-comité, dat zich voor de fondsenwerving voor het grafmonument van de dichter inzette, hem de honderd gulden zou voorschieten zodat hij in Nederland een rechtszaak kon aanspannen. Het sprak vanzelf dat die rechtszaak geen egoïstische drijfveren kende, maar het kon geen kwaad om het even hardop te zeggen. Verhulst onderstreepte dus dat het zijn enige oogmerk was om Delen het zwijgen op te leggen en de reputatie van de weerloze Van Ostaijen te redden. De schadevergoeding die hem nooit kon ontsnappen, beloofde hij naderhand integraal aan het comité te zullen schenken.

Een reactie van het Paul van Ostaijen-comité is me niet bekend. Gelet op het feit dat er al genoeg gesteggel bestond rond het bestelde grafmonument en aangezien de betaling van Jaspers nog altijd niet geregeld was, zal het zich geen extra financiële risico's hebben willen veroorloven.¹³¹ Uit een op 9 juni 1934 gedateerde briefkaart van Delen aan Kramers blijkt een rechtszaak in ieder geval van de baan. Delen: “V[erhulst] zet altijd een grooten mond op, maar is au fond een lafbek”.¹³²

Den Gulden Winckel heeft nooit excuses aangeboden en kwam ook nooit meer terug op de beschuldiging aan het adres van Van Ostaijen. Toch bleven de acties van Burssens, Van Genechten en Verhulst niet zonder gevolg. Toen 's Gravesande in 1935 een reeks interviews bundelde tot een boek, schrapte hij uit zijn gesprek met Ary Delen uit voorzorg stilzwijgend de namen van Verhulst en Van Ostaijen.¹³³ Het pleit voor Gerrit Borgers dat hij de gecensureerde uitspraken van Delen in zijn biografische studie over Van Ostaijen in de jaren 1970 opnieuw onder de aandacht bracht. Zijn inspanningen om de zaak grondiger te onderzoeken, leidden echter al met al vrij snel tot de conclusie dat Delens beschuldigingen vanwege tegenstrijdigheden “geen betrouwbare indruk” maakten.¹³⁴ Intussen citeerde Borgers wel Raf Verhulst alsof die de onkreukbaarheid

131 Zie over de werking van het Paul van Ostaijen-comité: A. Van Nimmen, Jozef Duysans gevecht met den engel. Schermutselingen rond het graf van Paul van Ostaijen, in: WT, jg. 71, 2012, nr. 4, pp. 299-328.

132 Literatuurmuseum Den Haag, Doz994: brief van A. Delen aan W.A. Kramers d.d. 9 juni 1934.

133 In het boek luidt de passage: “Verraden en verklikt door eenige activisten, werd ik in de gevangenis gestopt. Ik kwam er slechts uit, toen (...)” G.H. 's Gravesande, *Sprekende schrijvers. Nederlandsche en Vlaamsche letterkundigen in gesprek met G.H. 's Gravesande*, Amsterdam, 1935, p. 190.

134 G. Borgers, *Paul van Ostaijen. Een documentatie 1*, Den Haag, 1971, p. 147.

zelve was: “[Van Ostaijen] was een trotsche natuur, die alle verklikking van huis uit moest verfoeien”.¹³⁵

“DE DROEVE WERKELIJKHEID”

Pas eind jaren 1990 kwamen documenten boven water die glashelder aantoonde dat Ary Delen al die tijd betrouwbaarder was geweest dan de mensen die bij de Duitsers op zijn arrestatie hadden aangedrongen. Eveneens pas in deze periode raakte bekend dat Van Ostaijen betrokken was geweest bij de oprichting van de Vlaamse rijkswacht. In 2023 schreef Marc Reynebeau daarover in *De Standaard*: “Gelukkig voor [Van Ostaijen] bleef zijn meest extreme collaboratie tot 1996 onbekend: dat hij meewerkte aan de oprichting van een Vlaamse rijkswacht, een paramilitaire militia en inlichtingendienst”.¹³⁶ Waarom zulke gegevens zo lang onbekend waren gebleven, leek Reynebeau weinig te verwonderen. Nochtans is die vraag het overwegen waard.

Nadat halverwege de jaren 1920 het archief van de Raad van Vlaanderen na allerhande omzwervingen weer in België was beland, verscheen in 1926 in Antwerpen een brochure getiteld *De Raad van Vlaanderen. Het activisme tijdens en na den oorlog*. Om het activisme in diskrediet te brengen, werd daarin een reeks documenten en plannen gelekt uit het gerepatrieerde archief. De pagina's bevatten vooral een opsomming van namen, activiteiten en de bedragen die ervoor werden betaald uit Duitse fondsen. Zo was er een lijst aan te treffen met de namen van de eerste honderd vrijwilligers voor de in oprichting zijnde Vlaamse rijkswacht. Achter nr. 82 staat “Van Ostaeyen, P.”. Wie de spelling nog twijfel inboezemt, mag gerust zijn: het opgegeven adres, Consciencestraat 63, is wel degelijk dat van (de ouders van) Paul van Ostaijen. Op de volgende bladzijde staat bovendien te lezen dat “Van Ostayen Paul” was voorgedragen voor de functie van kapitein-adjutant bij dezelfde rijkswacht.¹³⁷ Hoe is zulke publiek beschikbare informatie – exemplaren van de brochure worden onder meer bewaard in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience en in het Letterenhuis – zeventig jaar buiten beeld kunnen blijven?

Een verwante vraag is waarom Van Ostaijens medewerking aan de *Antwerpsche Courant* nog tot vorig jaar ernstig werd onderschat. De schrijver maakte er gebruik van bekende pseudoniemen en de tientallen columns van Rare Marus bevatten enkele van zijn typische tics en stokpaardjes. Hoe kon het bovendien dat de opzichtig collaborerende *Antwerpsche Courant* almaar versleten werd voor een “neutraal volksblad”?¹³⁸

135 G. Borgers, *Paul van Ostaijen [...]*, p. 148

136 M. Reynebeau, Onbekende teksten van Paul van Ostaijen, ja en? Dat hij ideologisch een lastig geval is, wisten we al, in: *De Standaard*, 30 september 2023.

137 S.a., *De Raad van Vlaanderen. Het activisme tijdens en na den oorlog*, Antwerpen, 1926.

138 M. Reynebeau, *Dichter in Berlijn [...]*, p. 27.

En hoe bleef het feit onontdekt dat Van Ostaijen ervan werd verdacht een herbergier bij de Duitsers te hebben aangegeven voor het achterhouden van koper? Deze in opdracht van de staatsveiligheid opgetekende beschuldiging valt zowel in het stadsarchief van Antwerpen als in het Rijksarchief in Brussel te traceren.

Waarom is, tot slot, Ary Delens versie van de feiten na 1933 slechts vluchtig onderzocht en wekte Borgers de indruk geloof te moeten hechten aan de verklaringen van uitgerekend Raf Verhulst? Delen bleef over Van Ostaijens verraad in de privé sfeer schrijven onder meer aan Louis Paul Boon en Raymond Herreman.¹³⁹ Hij kwam er eveneens uitgebreid op terug in zijn memoires. Delen gaf ze in verzegelde bewaring aan het toenmalige AMVC met het verzoek ze pas vijftig jaar na zijn dood vrij te geven. Wie dat wil kan ze inmiddels gaan lezen in het Letterenhuis. De ondertitel is niet ontoepasselijk *Herinneringen uit de jungle van kunst, letteren en politiek*. In het hoofdstuk over de Eerste Wereldoorlog beschrijft Delen onder meer hoe Van Ostaijen zich in het stadhuis, letterlijk boven op zijn bureau dansend en zingend, verheugde over de nakende arrestatie van een rist tegenstanders. Hun namen waren in een lijst gegoten. Bovenaan die lijst: Ary Delen. Wanneer Victor De Meyere zijn jonge bediende toebijdt dat hij “een smeerlapperij” begaat, krijgt hij van hem een klap in het gelaat. Het vervolg kennen we inmiddels.¹⁴⁰

Toen ik in 2023 in *WT* de reële omvang van Van Ostaijens medewerking aan de *Antwerpsche Courant* onthulde en daarbovenop wees op de onopgemerkte verklikingszaak, liet Lode Wils in *Gazet van Antwerpen* optekenen:

*“De werken van een literator verbieden voor zijn politieke of andere misdrijven zou ik niet doen. Maar als we een auteur uitvoerig bespreken, mogen we ook de droeve werkelijkheid niet verdoezelen of vergoelijken.”*¹⁴¹

Zijn tussenkomst kwam Wils op hoofdschuddend commentaar te staan van Marc Reynebeau. Die vond dat er al lang geen sprake meer was van “schroom of minimalisering” in de literatuur over Van Ostaijens oorlogsverleden. Aan een alternatieve verklaring voor de zonet gesignaleerde omissies en vertekeningen zou hij zich evenwel

¹³⁹ Wat Boon betreft: G. Borgers, *Paul van Ostaijen [...]*, p. 148, noot 17. Wat Herreman betreft: Letterenhuis, D295/B: brief van A. Delen aan R. Herreman, d.d. 5 januari 1957. Of Ary Delen ervan op de hoogte was dat van Raymond Herreman een activistisch gedicht verscheen in *Het Vlaamsche Nieuws* (op 5 maart 1918), is onduidelijk.

¹⁴⁰ Letterenhuis, archief Ary Delen, D295/H30: A. Delen, “*Herinneringen [...]*”, p. 44. Delens versie blijft deels gebaseerd op een getuigenis uit de tweede hand. Zijn bron was vermoedelijk Victor De Meyere, maar diens archief bevat, voor zover bewaard in het Letterenhuis en het KADOC, geen verdere aanknopingspunten. Zelf legde Borgers zijn oor alleen te luister bij Van Ostaijens vertrouweling René Victor, die stelde niets van deze hele episode af te weten, vgl. G. Borgers, *Paul van Ostaijen [...]*, p. 148.

¹⁴¹ G. Van Roosbroeck, “Het blijft een groot kunstenaar”. Kenners na extra onthullingen over collaborerende Paul van Ostaijen, in: *Gazet van Antwerpen*, 26 september 2023.

niet wagen. Reynebeau, die zelf meerdere publicaties over Van Ostaijen op zijn naam heeft staan en jarenlang de ambitie koesterde om diens biografie aan te vatten, stelde voorts:

*“Als historicus Lode Wils het nu (in *Gazet van Antwerpen*) betreurt dat Van Ostaijen na 1918 ‘niet tot een beter inzicht’ kwam, wacht hem slechts een teleurstelling: Van Ostaijen vond nooit dat hij een fout inzicht koesterde.”*

Reynebeaus weergave wordt hier echter wat misleidend. In *Gazet van Antwerpen* was Wils als volgt geciteerd: *“Ondanks de mildheid van de overheid is Van Ostaijen, zoals veel activisten, niet tot een beter inzicht gekomen”*. Dat is eerder een observatie dan een verzuchting. Logisch ook, want Lode Wils weet langer dan wie dan ook dat Van Ostaijen blind bleef voor de akelige aspecten van zijn en andermans activisme. De auteur van *Music-Hall* en *Het sienjaal* dook al in 1974 op in de eerste editie van zijn studie *Flamenpolitik en aktivisme*. Wils heeft er eveneens decennia geleden op gewezen dat de activisten, van welke strekking dan ook, tijdens de laatste oorlogsmaanden de autoritaire en wraakzuchtige sentimenten ontwikkelden die na de oorlog zouden voortwoekeren en uitmonden in het antiparlementaire, separatistische en uiteindelijk fascistische Vlaams-nationalisme van de jaren 1930.¹⁴² Zijn inschatting dat de Belgische overheid en het gerecht zich ten aanzien van activisten zoals Van Ostaijen mild had opgesteld en dat ze desondanks niet tot een beter inzicht kwamen, moet in die context worden begrepen en heeft door de recente onthullingen in *WT* nog aan relevantie gewonnen. De dichter heeft geen frank boete betaald en geen dag in de cel doorgebracht. Nauwelijks drie jaar na de Wapenstilstand ging de spons over zijn oorlogsverleden.

Is het tot slot moralistisch om de activistische wapenfeiten van Van Ostaijen in te kaderen als een *“droeve werkelijkheid”*? De woordkeuze verraadt minstens een dosis verontwaardiging, maar een verrassing is dat niet. Zoals andere auteurs in deze aflevering van *WT* demonstreren is *“emotionele betrokkenheid”* zowat het handelsmerk van Wils als historiograaf. Zolang Van Ostaijens activisme in de officiële Nederlandstalige literatuurgeschiedenis nog kan worden samengevat als *“een demonstratie tegen de franskiljonse kardinaal Désiré Mercier”*,¹⁴³ behoudt Wils' verontwaardiging trouwens op didactisch vlak een moeilijk te miskennen nut. Wils' uitspraken volgen voor het overige uit een consequent volgehouden, niet zelden polemisch uitgedragen maar steeds van de feiten vertrekkende visie op de geschiedenis van het activisme. Dat de historicus nooit een geheim heeft gemaakt van zijn eigen mening en zich daarbij wel eens laat betrappen op felle emoties, kan ook worden uitgelegd als een pleidooi voor een op het maatschappelijke debat betrokken, strijdbare historiografie. Die strijdbare historiografie vertoonde onvermijdelijk zo haar eigen blinde vlekken.¹⁴⁴ Maar het minste

142 L. Wils, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de lage landen*, Leuven-Apeldoorn, 1992, pp. 209-213.

143 J. Bel, *Bloed en rozen [...]*, p. 476.

144 De klassiek geworden Wils-these, met haar haast onverbiddelijke beklemtoning van de

^ 28 maart 1941. August Borms neemt tijdens een intieme plechtigheid afscheid van zijn opgebaarde vriend Raf Verhulst in Westfriedhof (Aken), vlakbij de woonplaats van de afgestorvene. Drie dagen later werd in Antwerpen een groots opgezette uitvaartplechtigheid gehouden. Foto Kurt Klingner. [Antwerpen, Letterenhuis]

— Duitse *Flamenpolitik* als de ontstaansgrond van separatistische en anti-Belgische ideeën en gedragingen, beperkte geruime tijd het zicht op radicaliseringsprocessen die lang voor 1914 op gang waren gekomen. De kwestie hoeft hier niet in detail te worden opgerakeld. Ik beperk me tot enkele snelle, niet-exhaustieve literatuurverwijzingen. Gevert Nörtemann onderstreepte in 2002 dat de nationalisering van een zelfstandig Vlaams volk in de praktijk van meet af aan een (al dan niet beoogd) effect was van het discours van de Vlaamse beweging. Meer op microniveau toonde Kris Humbeek in 2016 aan dat de flamingant en patriot Hendrik Conscience al in de uit 1871 daterende sleutelroman *De Kerels van Vlaanderen* de eerste tekenen van Vlaamse deloyaliteit ten aanzien van de Belgische staat voorzag (tot zijn eigen ontsteltenis overigens). Maarten van Ginderachter maakte dan weer inzichtelijk waarom vele Vlaamse socialisten zich tegen het eind van de 19de eeuw van België vervreemd voelden en volop flamingantische retoriek recupereerden en communautaire spanningen capteerden. Een scherpere reactie op de Wils-these kwam er in 2008 van Herman Van Goethem, die eveneens wees op het belang van collectieve Vlaamse emoties in de 19de eeuw en de stelling verdedigde dat de beslissende barst in België niet pas tijdens de Eerste Wereldoorlog werd toegebracht maar al in 1893 door de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen – dit keerpunt in het democratiseringsproces markeert voor Van Goethem het moment waarop

wat kan worden gezegd is dat Lode Wils met open vizier in het strijdperk aantreedt. Wie het met hem oneens is, kan dit strijdperk betreden zonder eerst door een moeras van verzwegen belangen en gemaskeerde emoties te moeten waden.

EPILOOG: VERENIGD NA DE DOOD

Dat Ary Delen op late leeftijd de strijd tegen zijn verbittering verloor, kende meerdere oorzaken, maar het trauma van de Eerste Wereldoorlog speelde een wezenlijke rol. Zelfs met zijn oude vriend Alfons De Ridder raakte hij nog gebrouilleerd, nadat die onder zijn nom de plume Willem Elsschot een elegie voor de in 1946 geëxecuteerde Borms schreef (het omstreden gedicht 'Aan Borms').¹⁴⁵ Bevorderlijk voor zijn humeur was het evenmin dat de door hem intussen hartstochtelijk gehate Van Ostaijen op 8 november 1952 funeraire promotie kreeg en voor de tweede keer werd herbegraven. Deze keer hoefde hij maar een klein beetje op te schuiven om zijn ditmaal werkelijk laatste rustplaats te vinden op het ereperk van het Schoonselhof. Het intussen afbetaalde grafmonument van Jaspers – het beeld van de luisterende engel – verhuisde uiteraard mee.¹⁴⁶

Toen Ary Delen op 17 juni 1960 op 77-jarige leeftijd overleed, mocht ook hij gaan rusten op het Schoonselhof. Behalve Paul van Ostaijen houdt nog een andere kwelgeest hem daar sindsdien gezelschap. Ook Raf Verhulst was eind maart 1941 namelijk ter aarde besteld op het Antwerpse kerkhof. In de ten tweede male door de Duitsers

die genoemde emoties voor het eerst echt politiek benut konden worden. De interventie lokte een vruchtbare discussie uit, waarin onder meer Harry Van Velthoven Van Goethems inzichten deels bijtrad en verfijnde. Zonder al deze voorgeschiedenis(sen) wordt het, bijvoorbeeld, aartsmoeilijk te verklaren waarom een bijna voltallige jonge artistieke generatie zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in het activisme kon storten. Dat de *Flamenpolitik* Vlaamsgezinden tot een “zelfbedieningsnationalisme” verleidde (de term is van Marc Reynebeau) speelde een rol, zoals ook uit deze bijdrage weer blijkt, maar doet als verklaring tegelijk erg reductionistisch aan omdat ze dus onvoldoende rekening houdt met emotionele kwetsuren en gevoelens van vernedering en discriminatie die het discours van de Vlaamse beweging hebben aangestuurd vanaf het prilste begin. Mede dankzij de politieke democratisering zou dat discours geleidelijk aan een almaar strengere en impactvollere kritiek op de Belgische staat denkbaar maken. Referenties: G.H. Nörtemann, *Im Spiegelkabinett der Historie. Der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanderns im 19. Jahrhundert*, Berlin, 2002; K. Humbeek, *Omtrent De Kerels van Vlaanderen. Eerste aanzet tot een kleine draagbare geschiedenis van de Vlaamse Kerel*, in: K. Humbeek, K. Absillis & J. Weijermars (red.), *De grote onleesbare. Hendrik Conscience herdacht*, Gent, 2016, pp. 113-173; M. Van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WOI*, Tielt, 2005; H. Van Goethem, *De monarchie en het 'einde van België'. Een communautaire geschiedenis van Leopold I tot Albert II*, Tielt, 2008; H. Van Velthoven, De rol van de monarchie (vooral van Albert I) in de Vlaamse ontvoogding, in: *WT*, jg. 68, 2009, nr. 1, pp. 6-62. Specifiek over de vooroorlogse radicalisering van de jongeren die tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het activisme de vingers brandden: zie de al eerder genoemde studies van Matthijs de Ridder, Dieter Vandenbroucke en Dennis Van Mol.

¹⁴⁵ W. 't Hoen, *Het onmogelijke doen [...]*, p. 59.

¹⁴⁶ Over de begrafenissen van Paul van Ostaijen: A. Van Nimmen, *Jozef Duysans gevecht [...]*, pp. 299-328.

PHARMACE
CENTRALE

PHARMACE
CENTRALE

PHARMACE
CENTRALE

NEU

KOLVENIERSSTRAAT

TAMIDES
DOMINE

B
440 6341

R

bezette stad had hij een aardig lapje grond gekregen op het ereperk. De nationaalsocialisten hadden hem een luisterrijke uitvaartplechtigheid geschonken en reden hem op weg naar zijn laatste rustplaats langs rijen dikke erehagen over de Antwerpse Meir.¹⁴⁷ Dat er toen geen leeuwenvlaggen werden verscheurd of door boze omstanders werd gespuwd, moet zijn vrienden, familie en sympathisanten genoeg hebben geschonken een kwarteeuw nadat op 3 februari 1918 op dezelfde plek de viering van de Vlaamse zelfstandigheid zo desastreus was verlopen.

Raf Verhulst stierf kort nadat hij ook al uit Duitse handen de hoog gedoteerde Rembrandt-prijs had gekregen. Zijn gezondheid was bij de officiële overhandiging erg precar en hij vertrouwde enkele intimi toen toe dat hij zijn einde voelde naderen. De initiator van het Antwerpse activisme sloot zijn ogen voor het laatst op 24 maart 1941 in de stellige overtuiging dat hij op alle vlakken had getriomfeerd.

Het is voor zijn slachtoffers wellicht een troost dat Verhulst na de oorlog op het bevel van de Antwerpse gouverneur van het ereperk op het Schoonselhof werd verbannen. Zijn stoffelijk overschot werd in 1949 samen met zijn grafmonument overgebracht naar een gewone concessie op perk D. Erehagen kwamen er toen niet meer aan te pas. Veel protest tegen deze funeraire degradatie werd evenmin vernomen.¹⁴⁸ In tegenstelling tot het graf van zijn wapenbroeder Borms in Merksem, dat nog altijd dienstdoet als mikpunt van vandalen én als bedevaartsoord voor bewonderaars, bleef het doorgaans stil aan Raf Verhulsts laatste halte.¹⁴⁹

- < Op 31 maart 1941 werd Raf Verhulst met groot vertoon door de Duitse bezetter uitgeleide gedaan. Nadat de gelegenheid was geboden om zijn opgebaarde lijk te begroeten in het Osterrieth-huis werd de schrijver over de Meir langs dikke erehagen weggereden naar het Schoonselhof waar hij op het ereperk werd begraven. Foto Rik Selleslags. [Antwerpen, Letterenhuis]

147 A. Van Nimmen, *De uitreiking [...]*, p. 359 e.v.

148 A. Stijnen, *Meer zerken dan bloemen. Heilige plaatsen van de Vlaamse Beweging*, KULeuven, licentiaatsverhandeling, 2002, p. 377.

149 Voor hulp van heel uiteenlopende aard ben ik dank verschuldigd aan Ulrike Burki, Chris Ceustermans, Stijn Crick, Bruno De Wever, Jan Dewilde (Koninklijk Conservatorium Antwerpen), Jens Dewulf, Bert Govaerts, Bertram Mourits (Literatuurmuseum Den Haag), Jan Robert (Letterenhuis), Kristof Selleslach (Museum Plantin Moretus) Andreas Stynen, Luc Vandeweyer, Steven Van Impe (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience) en Toon Vrints.